પ્રતિમા

કે. હ. ધ્રુવ

પ્રતિમા

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર
કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
અમદાવાદ.

प्रथितयशसां भास....कविमिश्राणां प्रबन्धानतिक्रम्य
वर्तमानकवेः क्रियायां कथं....बहुमानः ।

मालविकाग्निमित्रे कालिदासः ।

આવૃત્તિ ૧, પ્રત ૧૦૦૦. સંવત ૧૯૮૪, સન ૧૯૨૮.

મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

મુદ્રક ચિમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા. મુદ્રણસ્થાન 'વસંત મુદ્રણાલય',
ઘીકાંટારોડ, સિવિલ હૉસ્પિટલ સામે, અમદાવાદ.

અક્ષરલોકવાસી મહાકવિ ભાસ !

પ્રતિમાની પ્રતિમા હું કોને નિવેદન કરૂં ? શ્રીમાન કાલિદાસે પૂર્વે આપનાં વચનનો મર્મ લહ્યો હતો અને એમના રસિક હૃદયમાં ઊતાર્યો હતો. આજ તો એના આભાસના પણ સાંસા છે. આપની ઉત્તમ કૃતિના રટને જ મને મારી કૃતિની ઘટના સુઝાડી છે. તો આ **પ્રતિમા** હું **પ્રતિમા**ના યશસ્વી કર્તાને નિવેદન કરૂં છું. દેવવૃક્ષનાં પુષ્પ દેવને. શ્રીમુખે પણ આવિમારકમાં કહ્યું છે, કે रत्नमासाद्य सुजनः पात्रे दत्त्वा प्रहृष्यति ।

અમદાવાદ.
તા. ૩–૧૨–૩૧

નિવેદક
પ્રતિમા રચનાર.

પ્રસ્તાવના

સાહિત્યનું આઠ વ્યક્તિનું કુટુંબ.

સૈકાંનાં સૈકાંથી ગૂમ થયેલું એક કુટુંબ થોડાંક વરસ ઉપર કેરલદેશને કાંઠે મળી આવ્યૂં હતૂં. એનાં શરીરે સમુદ્રયાત્રામાં જંતુ-જાળ વળગી હતી. એનાં અંગો કહીંક સૂજી ગયાં હતાં અને કહીંક ખવાઈ ગયાં હતાં. એ જૂથની વ્યક્તિઓ પરસ્પર સંકળાયલી હતી. એઓમાં મનોહર કૌટુંબિક મળતાપણૂં જોવામાં આવતૂં હતૂ. આકૃતિઓ કદમાં ન્હાની પણ બહુ ઘાટીલી હતી. પરંતુ મહાસમુદ્રની જળસમાધિએ રૂપરંગ એવાં તો વિકૃત કર્યાં હતાં, કે તે કુટુંબ કોનૂં અને ક્યાંનૂં તે નિર્ધારવૂં મુશ્કેલ થઈ પડયૂં હતૂં. કોઇ કહેતૂં કે એ નટરાજનાં કદ્રૂપાં ભૂતડાં છે. કોઇ કહેતૂં કે એ અણઘડ કારીગરના હાથની મનુષ્યાકૃતિઓ છે. કોઇનો અભિપ્રાય એવો થતો કે એ કુટુંબ ઉત્તરનૂં છે, તો કોઇ એમ માનતૂં કે એ છેક દક્ષિણનૂં છે. અનેક શતાબ્દીઓની જળશય્યામાં એકસાથે મહાનિદ્રામાં પડેલા એ કુટુંબની વ્યક્તિઓમાં અજબ ચૈતન્યની જ્યોત એમની અદપડિયાળી આંખોમાંથી ઝળકતી હતી, તે પ્રાણ લેવા મથતા હળાહળને હસતી હતી. એ જ્યોત જોઈ ઔષધોપચારથી સજીવન કરવાની મનમાં આશા બંધાયાથી એક જડીબુટ્ટીના પ્રયોગ કર-નારો એ નિર્જીવ જેવી મૂર્તિઓને પોતાને ત્યાં લાવ્યો; અને સંજી-વનીના જળથી શરીર ફરીફરીને ધોઈ, સંશોષણીના લેપથી સોજા ઊતારી, સંરોહણીની પટીઓથી ખવાઈ ગયેલાં અંગ આખાં કરી, ફેફસાંમાં પ્રાણસંચાર સાધી, શિરાઓમાં જીવનરસ વહેતો કરી, નેત્રમાં અમૃતાંજન આંજી તેણે એક પછી એક ચાર વ્યક્તિને મહા પ્રયાસે શુદ્ધિમાં આણી બોલતી ચાલતી કરી. એ હવે પોતાનો વૃત્તાંત સ્વમુખે

કહેવાને સમર્થ છે. એ ચાર વ્યક્તિઓ તે स्वप्नवासवदत्त प्रतिज्ञायौगन्धरायण, मध्यमक અને प्रतिमादशरथ. પહેલી ત્રણનાં પ્રતિચિત્રો તેમના શરીરસંસ્કારની ટિપ્પણી સાથે પૂર્વે મેં બહાર પાડ્યાં હતાં. ચોથીનું સંસ્કારશુદ્ધ સ્વરૂપ મારા હાથના પ્રતિચિત્રથી પુરસ્કૃત અત્યારે હું સાહિત્યરસિકોને નિવેદન કરૂં છું. એ ચારે શ્રીમાન દંડી કવિએ વખાણેલાં, એકવીસ શતક પૂર્વે થયેલા કવિશ્રી ભાસનાં, નવનવાં અક્ષરશરીરો[1] છે. હજુ આ કુટુંબની ચાર વ્યક્તિઓ[2] કોઇ સમર્થ પ્રાણાચાર્યના હાથે સફળ ઉપચારની અપેક્ષા રાખે છે.

રામકથાનાં નાટકોમાં प्रतिमादशरथનું સ્થાન.

प्रतिमादशरथ આર્ષ આદિકાવ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંસ્કૃતમાં ભગવાન વાલ્મીકિના रामायणને આધારે સંખ્યાબંધ નાટકો રચાયલાં મળી આવે છે. તે સર્વેમાં ભાસનો પ્રસ્તુત પ્રયોગબંધ પ્રાચીનતાને લીધે જ નહિ, એની અપૂર્વતાને લીધે પણ અગ્રસ્થાને છે. વિસ્તીર્ણ રામકથાના બે ભાગ પડે છે, રામવનવાસ અને સીતાવનવાસ. પૂર્વ ભાગનું ઉત્તમ નાટક प्रतिमादशरथ અને ઉત્તર ભાગનું उत्तररामचरित છે. उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते । એ શ્લોકાર્ધ હું સાપેક્ષ મર્યાદિત અર્થમાં સમજું છું. એનું તાત્પર્ય એવું છે, કે પૂર્વ ભાગ વિશેના महावीरचरितની અપેક્ષાએ ઉત્તર ભાગ વિશેનું उत्तररामचरित ચડિયાતું છે. રામકથાનાં અન્યકર્તૃક નાટકો સાથે ભવભૂતિની પ્રસ્તુત કૃતિની તુલના ઉક્ત નિર્ણયમાં છે નહિ. प्रतिमादशरथ અને उत्तररामचरितની

---

૧ अवन्तिसुन्दरी कथाના આરંભે પૂર્વ કવિની પ્રશંસાના શ્લોક કર્તાએ આપ્યા છે, તેમાં જુઓ ભાસની પ્રશંસાનો નીચેનો શ્લોકઃ–सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः । परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥

૨ ઉપર કહેલાં ચાર નાટક સિવાયનાં ભાસકૃત ચાર નાટક નીચે પ્રમાણેઃ– अविमारक, कृष्णबालचरित, दरिद्रचारुदत्त, અને पञ्चरात्र.

સરખામણી તો અભિપ્રેત હોઈ શકે જ નહિ. રંગભૂમિ ઉપર ભાસનો પ્રયોગબંધ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પૂરેપૂરો ફતેહમંદ નીવડે એમ છે; જ્યારે ભવભૂતિના નાટક વિશે એવી ખાતરી આપી શકાય નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરમ ઉન્નતિના યુગમાં થયેલા પહેલા કવિની અનેક કૃતિઓ મહાકવિ કાલિદાસનીએ આંખમાં ખૂંપે છે. અવનતિના યુગમાં થયેલા બીજા કવિની પ્રસ્તુત ઉત્તમ કૃતિમાં પણ કહીંક કહીંક બદલાયલા વાતાવરણની ઝાંખપ વધતી ઓછી જોવામાં આવે છે. લાંબા સમાસ, આડંબરી શૈલી, પદ્ય વિશે વધારે પડતો પક્ષપાત, રચનાત્મક તત્ત્વમાં વર્ણનાત્મક તત્ત્વનો કાર્યના વેગમાં મંદતા આણનારો ઉમેરો, એ ઉત્તર યુગનાં નાટકના મુખ્ય દોષ છે. ભાસ પૂર્વ યુગનો ઉત્તમ નાટકકાર ને કવિ છે. ભવભૂતિ ઉત્તર યુગનો ઉત્તમ કવિ છે.

प्रतिमादशरथનું રસદર્શન.

જેમણે **પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, સ્વપ્નની સુંદરી** અને **મધ્યમ** નાટક વાંચ્યાં હશે, તેમનું લક્ષ ભાસની રસ જમાવવાની પદ્ધતિ તરફ ખેંચાયું હશે. ત્રીજા નાટકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં મેં તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન દોર્યું છે[૩]. ભાસ કવિ પ્રધાન રસનો જ ઐકાંતિક વિકાસ કરે છે. **મધ્યમ** નાટકના સંવિધાનનું વાસ્તવિક બીજ **ભીમસેનને** મળવાને હિડિંબાની ઔત્સુક્યપોષિત રતિ છે. છતાં કવિ અદ્‌ભુત રસને જ પ્રાધાન્ય આપવા ઇચ્છે છે, તે કારણથી નાયક નાયિકાના સંભોગ-શૃંગારનો પ્રસંગ કેશવદાસને વળાવવા જવાના નિમિત્તે તે ઉડાવી દે છે. **પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાની** કથાગ્રંથિ અત્યંત શૃંગારમય છતાં શૃંગારી પાત્રોને રંગભૂમિ ઉપર ન આણી અનેક મુખે ઉત્સાહને પોષી પોષી એ નાટકને એણે વીરપ્રધાન બનાવ્યું છે. એવી જ રીતે **સ્વપ્નની સુંદરીમાં** આરુણિ સાથેના વિગ્રહનો પ્રસંગ રંગભૂમિથી પર રાખી એણે શૃંગા-રની પ્રધાનતા પૂર્ણપણે જાળવી છે. प्रतिमादशरथ કિંવા **પ્રતિમામાં**

---

૩ જુઓ **મધ્યમ નાટક**, ઉપોદ્‌ઘાત. પૃ. ૧૮.

કરુણ રસનું પ્રાધાન્ય કવિને ઇષ્ટ છે. એ ઉદ્દેશ પિતાને મળવા ન રહી વનની વાટે વળતા રામલક્ષ્મણની હૃદ્ગત ચિંતાના, મનોવેધક પ્રલાપ સાથે દશરથના મરણના, અયોધ્યાના શૂન્યકારના, ભરતના વિષાદના, જટાયુના નિધનના અને સુમંત્રે વનવાસમાંથી આણેલા દારુણ સમાચારના નિરૂપણથી અનન્યપણે કરુણનો સમુલ્લાસ પોષીને કવિએ કુશળતાથી સાધ્યો છે. સુંદરકાંડ અને યુદ્ધકાંડના પ્રસંગો ઐકાંતિક કરુણમાં ભાત પાડનારા હોવાથી એણે તે છોડી દીધા છે; વાલીના વધનો નિર્દેશ જ કર્યો છે; અને રામ લક્ષ્મણ તથા સીતાને દશરથના મરણથી જે શોક થાય છે, તે કહી બતાવવાને બદલે શૃંગવેરપુર આગળ તેની હયાતીમાં વાણીનો રોધ કરતો દૂમો વર્ણવી પ્રેક્ષકે કલ્પી લેવાનો જ રાખ્યો છે. પહેલો વિષ્કંભક અને છેલ્લો અંક આ અખંડ કરુણ ચિત્રની આસપાસ દોરેલી આછી રૂપેરી અને સોનેરી વેલ જેવા જ માત્ર છે. ભગવાન વાલ્મીકિના મહાન કરુણ કાવ્યનો બધો એ કરુણ રસ ભાસે प्रतिमादशरथના ૭ અંકમાં છલકાવી દીધો છે. એની ઉક્તિએ ઉક્તિએ પ્રેક્ષક અને વાચકનું હૃદય દ્રવ્યા જ કરે છે.

સંવિધાનની અપૂર્વતા.

प्रतिमादशरथ નાટક रामायणનું નવતર સંસ્કરણ છે. એમાં મૌલિક વસ્તુ આદિકાવ્યનું લેઈ નાટકકારે સંવિધાન કેવળ નવીન જ ઘડી કાઢ્યું છે; અને તે અત્યંત સુઘટિત છે. દશરથ રાજાને થયેલો શાપ અને કૈકેયીની માગણી, એ પ્રસંગો મૂળમાં ઉપકથારૂપે આપેલા છે; અહીં તે વિશ્વકંટક રાવણના વધરૂપ કાર્યનાં અંગ બને છે. શૂર્પણખા અને ખરનું વેર વાળવાને જ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું, નહિ કે કામવાસનાથી, એમ કહી કવિએ સીતાના દિવ્યનો પ્રસંગ પણ ટાળી દીધો છે. આવી જ રીતે મનુષ્યને હાથે રાવણનો વધ કરાવવા ભાસે અવતારની ભાવના પણ બાજુ ઉપર રાખી છે. પહેલા અંકમાં સીતાએ ક્રીડામાં વલ્કલ ધારણ કરવાં, બીજામાં અજ રઘુ

અને દિલીપ દશરથને પિતૃલોકે લેઇ જવાને આવવા[૪], ત્રીજામાં કૃત્તિકાનો સમય વટાવી દેવા વીસામો ખાતાં ભરતે ગત પિતાની પ્રતિમા જોવી, ચોથામાં રામના તપોવને ભરતનૂં પરભાર્યા જવૂં, પાંચમામાં દશરથનૂં સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ વિશિષ્ટ વિધિએ સારવાની ચિંતામાં પડેલા રામને રાવણે કાંચનપાર્શ્વ મૃગની માયા વડે છળવા, છઠ્ઠામાં સુમંત્રના મુખે કૈકેયીને દોષમુક્ત કરવી, અને સાતમામાં સત્યપાલનનૂં તપ તપનારા રામનો અભિષેક રામતપોવનમાં ઊજવવો, એ સર્વ કલ્પના ભાસ કવિની સ્વતંત્ર છે; અને તે એ નાટકકારની અદ્ભુત સર્ગશક્તિનૂં દર્શન કરાવે છે.

પાત્રોનૂં ઉચ્ચીકરણ,

रामायणનાં પ્રધાન પાત્રો તે જ प्रतिमादशरथનાં પ્રધાન પાત્રો છે. પરંતુ ભાસે ભગવાન વાલ્મીકિનાં પાત્રોનૂં એવૂં ઉચ્ચીકરણ કર્યૂં છે, કે તે અપૂર્વ પાત્રો બની રહે છે. આદિકાવ્યમાં પોતાને દેશવટો દીધા બાબત રામ દશરથનો દોષ કાઢે છે[૫]. નવા નાટકમાં કૈકેયીએ કરેલી માગણીથી મૂર્છિત થયેલા પિતાએ મૂર્છાથી અશક્તિ બતાવ્યા બાબત

૪ ऊरुभङ्गની સમાપ્તિએ પણ દુર્યોધનને આવૂં પિતૃદર્શન થાય છે. જુઓ નીચેનૂં અવતરણઃ–परित्यजन्ति मां प्राणाः । इमेऽत्रभवन्तः शंतनुप्रभृतयो मे पितृपितामहाः । एतत् कर्णमग्रतः कृत्वा समुपस्थितं भ्रातृशतम् । इमा उर्वश्यादयोऽप्सरसो मामभिगताः । इमे मूर्तिमन्तो महार्णवाः । एता गङ्गाप्रभृतयो महानद्यः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो मां नेतुं वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितः । अयमहमागच्छामि ।. અહીં દુર્યોધનનૂં વીરમરણ વર્ણવ્યૂં હોવાથી વીરવાહી વિમાન વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ છે.

૫ જુઓ रामायण । २ । २१ । ५७–५९ । धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।......द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात् । यद्व्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तन्न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥

પુત્ર તેના પ્રત્યે અનુકંપાની લાગણીથી જુએ છે. વનવાસની બાબતમાં કૈકેયીના સંબંધે પણ વાલ્મીકિ રામના મુખથી બહુ તીક્ષ્ણ વચન કઢાવે છે[૬]. તે જ પ્રસંગમાં રામને ભાવી કલ્યાણ જોતા વર્ણવી તેમના મુખે ભાસ અત્યંત ઉદાર વચન ઉચ્ચરાવે છે. કૌટુંબિક વાત્સલ્યમાં પરમ શ્રદ્ધાવાળો પુત્ર કૈકેયી પ્રત્યે જ નહિ, પણ દશરથ અને ભરત પ્રત્યે પણ અકલુષિત દૃષ્ટિએ જ—સ્વચ્છ હૃદયે જ જુએ છે[૭]. रामायणમાં રામે વનથી માજી કૌશલ્યાને કહાવેલા સંદેશામાં આર્દ્રતાની ખામી છે[૮]. प्रतिमादशरथમાં રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ શૃંગવેરપુરથી દશરથ કૌશલ્યા આદિ સ્વજન પ્રત્યે સંદેશો મોકલવાનો પ્રસ્તાવ છે; પરંતુ ઓઠ હાલ્યા છતાં ડૂમો ભરાઈ કંઠનો રોધ થાય છે અને ત્રણે અબોલ્યાં ચાલ્યાં જાય છે: એમાં હૃદયની આર્દ્રતાનું કોઇ અપૂર્વ દર્શન થાય છે, અને વાચા કરતાં મૌન અધિક ભાવવાહક બને છે. रामायणમાં સીતાના મુખમાંથી કદીક અઘટિત વચન નીકળી જાય છે; प्रतिमादशरथ એ અપવાદથી સદૈવ મુક્ત છે. વનવાસમાં જોડે રહેવા તત્પર થયેલ સીતાની અને રામની વચ્ચેના સંભાષણમાં જે કંઇ સારૂં છે તે

---

૬ જુઓ राणायण । २ । २२ । १२–१३ । मम प्रव्रजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा । सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि । गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ।

૭ જુઓ प्रतिमादशरथ । १ । શ્લો. १६, ताते धनुर्०।

૮ જુઓ रामायण । २ । ५८ । १७–२० । माता च मम कौशल्या कुशलं चाभिवादनम् । अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ धर्मनीत्या यथाकालमग्न्यागारपरा भव । देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ॥ अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु । अनुराजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय ॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् । अप्यज्येष्ठा हि राजानो राजधर्मभनुस्मर ॥

આર્ષ કાવ્યમાંથી ભાસે સંગ્રહ્યું છે, અને જે અણુછાજતું છે[૯] તે તજી દીધું છે. વળી મૃગરૂપધારી મારીચ પૂંઠે થયેલા રામની વ્હારે જવાની બાબતમાં સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચે કડવા સંવાદનો[૧૦] પ્રસંગ જ યાત્રા કરીને આશ્રમે આવતા કુલપતિ સામે લક્ષ્મણને મોકલીને ભાસે ઊડાવી દીધો છે, અને એ રીતે સીતા અને લક્ષ્મણ બંને પાત્રોનો અપકર્ષ અટકાવ્યો છે. रामायणમાં રામને વનમાં કાઢવા માટે અને ભરતને રાજ્ય અપાવવા માટે કૌશલ્યાનું હૃદય ભરત અને કૈકેયી પ્રત્યે ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાના પાસથી દૂષિત થાય છે[૧૧], તેવો દેખાવ प्रतिमा-दशरथમાં છે જ નહિ. કૈકેયીની ભૂમિકામાં તો ભાસે અજબ ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. એમાં રામ કૈકેયીને એટલા વ્હાલા કહ્યા છે, કે રામના મુખમાંથી તે સંબંધમાં मया पुत्रवती એવા શબ્દ નીકળે છે. રામનો રાજ્યાભિષેક તેને બહુ જ પ્રિય છે. એ ઈષ્ટ સમારંભમાં ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવની પ્રેરણાને લીધે જ તેને આડા આવવું પડે છે. કૈકેયીના હૃદ્‌ગત ભાવની આ શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા કવિ સુમંત્રની સાક્ષી મૂકે છે[૧૨]. તેના ચણચણ્યા કરતા ચિત્તને તપોવનના અભિષેકથી

---

૯ જુઓ रामायण । २ । ३० । ३,८ । किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः। राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् । शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥

१० જુઓ रामायण । ३ । ४५ । ५–८, २१–३७ ।

११ જુઓ रामायण । २ । ७५ । ११, १२, १६ । इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । संप्राप्तं बत कैकेय्या नृपात् क्रूरेण कर्मणा ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी क गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥

१२ ભાસના प्रतिमादशरथનો સુમંત્ર रामायण । २।३९।ના અત્યંત કટુભાષી સુમંત્રનાથી જુદું જ પાત્ર બની જાય છે.

કંઇક શાંતિ વળે છે; છતાં તેનું પ્રફુલ્લિત થવું તો ફરી અયોધ્યામાં જ અભિષેકમહોત્સવ માગી લે છે.

નાટકનાં બે પ્રધાન સૂચિત પાત્ર.

એકે એક રૂપિત પાત્રની નોંધ લેતાં લંબાણ બહુ થાય. તેથી તે સંબંધમાં અનુવાદ જ ધ્યાનથી વાંચવાની ભલામણ કરી બે પ્રધાન સૂચિત પાત્ર તરફ હવે હું વળું છું. ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતા નથી; પણ નાટકના વાસ્તવિક ખેલાડી એ બે છે. દશરથે ઇચ્છેલા રામના રાજ્યાભિષેકમાં તેઓ પ્રત્યક્ષ સામેલ રહે છે, પરંતુ વિશ્વના હિતના અર્થે પરોક્ષ અનેરો જ ખેલ ખેલે છે. રામના રાજ્યાભિષેકથી, દશરથે કૈકેયીને પહેલાં રાજ્ય આપવાનું કબૂલેલું, તે વચન મિથ્યા જતું તેઓ જુએ છે. રઘુઓનું સત્યધન જાળવવાની કાળજી ધરાવતા મહર્ષિઓ દશરથ પાસે ભરતને રાજ્ય આપવાની અને રામને વનમાં કાઢવાની માગણી કરવા કૈકેયીને સૂચવે છે. ગુરુજનની આજ્ઞાને વશ વર્તી કૈકેયી અનિચ્છાએ ચૌદ વાસરો ભરતને રાજ્ય આપવા અને રામને વનમાં કાઢવાની માગણી કરે છે, પણ તે જિહ્વાદોષથી ચૌદ વરસો બોલી જાય છે. પુત્રના વિરહથી દશરથ પ્રાણ તજતાં रामायण। २।६८। માં વસિષ્ઠ ભગવાન કેકયદેશની રાજધાની રાજગૃહે ભરતને તેડવા મોકલે છે, તે જ વખતે રામને પણ પિતાના મૃત્યુના સમાચાર તેમણે પાઠવ્યા જણાય છે[13]. દશરથના દુર્મરણનું આળ કૈકેયીના માથેથી ટાળવા મહર્ષિઓ રૂપત પાત્રમાંથી સુમંત્રને આ મંત્રણામાં સામેલ રાખે છે; અને પિતૃસ્થાનીય સુમંત્ર છઠ્ઠા અંકમાં એ અર્થ સાધે છે. બાદ મહર્ષિઓનો મહામંત્ર જે સધાવો અધૂરો રહ્યો હતો, તે સાતમા અંકમાં રાવણના વધથી સિદ્ધ થાય છે. એ ફલસિદ્ધિ વધાવવારૂપે તેઓ રાજકુટુંબ સાથે તપોવનમાં અભિષેક સામો મોકલે છે. એ રીતે

૧૩ જુઓ પ્રસ્તુત નાટકના ચોથા અંકમાં સુમંત્ર પ્રત્યે રામની ઉક્તિનો गत्वा पूर्व० પ્રતીકનો શ્લોક.

વિશ્વકલ્યાણની યોજનાનો સર્વ યશ ભાસ મુનિ[૧૪] મહર્ષિ વસિષ્ઠ અને વામદેવને આપે છે.

નાટકનો આદર્શ.

પ્રતિમાદશરથ આર્યોના અવિભક્ત કુટુંબની પ્રાચીન ભાવનાનું સ્વરૂપ રજુ કરે છે. અહીં કુટુંબની વ્યક્તિઓ પરસ્પર એકરસ વાત્સલ્યે એકીકૃત જોવામાં આવે છે. ઉક્ત ભાવનાથી આગળ વધી વંશની અસ્મિતાની ભાવના પણ એમાં સાકાર થાય છે. એનું નિબંધન કુલધર્મ છે. સર્વસ્વના ભોગે પણ સત્યનું પરિપાલન એ પ્રસ્તુત કુલધર્મનું સક્રિય ઉદાહરણ છે. એ સૂત્ર સ્મરણમાં રાખી રામલક્ષ્મણ પિતાને મળવા ન રહેતાં વનની વાટ લે છે. એ જ સૂત્રનું સ્મરણ આપી વનવાસમાં સાથે રહેવાનો આગ્રહ કરનાર ભરતને રામ નિરુત્તર કરે છે. એ જ સૂત્રને અનુસરી કૈકેયી વૈધવ્ય પણ વ્હોરી લે છે. ‘કાવ્ય ઉપદેશ આપવાને છે[૧૫], એ વચનનું સાફલ્ય ભાસનાં નાટકોમાં થાય છે. प्रतिमादशरथમાં કુટુંબવાત્સલ્યનો, मध्यमकમાં પિતૃભક્તિનો, प्रतिज्ञायौगन्धरायणમાં સ્વામિભક્તિનો અને स्वप्नवासवदत्तમાં દાંપત્યપ્રેમનો બોધ નીતરે છે. પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના અભ્યાસકને કૌટિલ્યના अर्थशास्त्र તથા વાત્સ્યાયનના कामसूत्र સાથે ભાસનાં નાટકો પણ કંઇક જોવા જેવાં છે.

નાટકની સંજ્ઞા.

ભાસના પ્રસ્તુત નાટકનં નામ સર્વ વિદ્વાનોએ प्रतिमा સ્વીકાર્યું છે. એના એકે એક સંસ્કરણમાં અને અનુવાદમાં એ જ નામ આપેલું છે. ભાસે પોતે પાડેલાં નામો નપુંસક લિંગે વિશેષ્ય नाटक સાથે અન્વય ધરાવતાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી પ્રસ્તુત નાટકની

---

૧૪ જયાનકરચિત पृथ्वीराजचरित ।१।३। ઉપરની ટીકામાં જોનરાજે ભાસને मुनि ઉપપદ લગાડ્યું છે.

૧૫ જુઓ काव्यप्रकाश ।१।२। काव्यम्......उपदेशयुजे ।

સંજ્ઞા प्रतिमादशरथ હશે એમ મારૂં માનવૂં છે. એક લુપ્ત નાટકનૂં નામ प्रतिमानिरुद्ध[१६] મળી આવે છે, તે प्रतिमादशरथ નામને બરાબર મળતૂં છે. આવા જ પ્રકારની બીજા એક નષ્ટ નાટકની સંજ્ઞા प्रतिमाचाणक्य[१७] છે. વેગળા કાં જઇયે? વત્સરાજનૂં ચરિત વર્ણવતાં ભાસનાં જોડવાં નાટકમાંના પહેલાનૂં નામ આના જ જોટાનૂં प्रतिज्ञायौगन्धरायण છે. એ ટંકાવાઈ प्रतिज्ञा સંજ્ઞા ઉદ્ભવી છે. તેવી રીતે वेणीसंहारનો નિર્દેશ साहित्यदर्पणમાં ટૂંકા वेणी નામથી કરવામાં આવ્યો છે. એ રૂઢિ અનુસાર આખા प्रतिमादशरथ નામ ઉપરથી એકશેષ प्रतिमा નામ ઘડાયૂં હશે. રૂઢ સંજ્ઞા અનુકૂળ પડતી જણાયાથી મેં અનુવાદને માટે તે સત્કારી લીધી છે, જોકે સંશોધિત મૂળનૂં તો અખંડ प्रतिमादशरथ નામ જ રાખ્યૂં છે.

નાટકની સંજ્ઞામાં રહેલૂં ઐતિહાસિક તત્ત્વ.

प्रतिमादशरथ સંજ્ઞામાંનો प्रतिमा અંશ ભાસના સમય ઉપર આડકતરાતો પ્રકાશ પાડે છે. એ શબ્દ 'ગમે તે કદની મૂર્તિ'ને માટે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે. ભાસ તેને 'કદ અને આકારમાં આબેહૂબ ગત રાજાની મૂર્તિ' એવા વિશેષ અર્થમાં વાપરે છે. રાજા મરી ગયા પછી પૂર્વજોની પ્રતિમા ભેગી પ્રતિમાગૃહમાં મરનારની પ્રતિમા કરાવીને રાખવાની પદ્ધતિનો નાટકના બીજા અંકમાં પરિચય થાય

१६ પ્રૉ. સિલ્વે લેવીના नाटयदर्पण તથા नाटकलक्षणरत्नकोश વિશે ફ્રેંચ લેખનો **પુરાતત્ત્વ**, પુ. ૫, અં. ૧ માં અનુવાદ આપેલો છે, તેમાં नाटयदर्पणમાં નોંધેલા ગ્રંથોની ટીપની અંદર ભીમદેવના પુત્ર વસુનાગે રચેલા એક નાટકનૂં प्रतिमानुरुद्ध નામ છે. મેં તે અશુદ્ધ હોવાથી સુધારી લેઈ प्रतिमानिरुद्ध નામ આપ્યૂં છે.

१७ दक्षिणभारती ग्रन्थमालाમાં છપાયલી कुन्दमालाના ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતમાં प्रतिमाचाणक्यનૂં નામ આપ્યૂં છે; અને વિશેષમાં જણાવ્યૂં છે, કે દક્ષિણ ભારતમાંના અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં એનો ઉલ્લેખ છે.

છે. પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યમાં કે શિલ્પમાં પ્રતિમાગૃહનો નિર્દેશ કે તેનું નિદર્શન ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ, મથુરાથી બાર માઇલ ઉપર સોનૌત ગામમાંથી મળેલા પૂતળાના પ્રાકૃત લેખ ઉપરથી ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં આવા પ્રતિમાવિધાનનો પ્રચાર હતો, એવું પ્રતીત થાય છે. એ લેખમાં 'રાજા કુણિકની શ્રીદર્શકે કરાવેલી' એટલો અંશ સ્પષ્ટ બંધ બેસે છે[૧૮]. કુણિક કિંવા અજાતશત્રુ અને દર્શક ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમા અને ચોથા શતકના શૈશુનાગ રાજાઓ છે. દર્શક અજાતશત્રુનો પુત્ર થાય. શૈશુનાગો મગધદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. દર્શક ભાસના स्वप्नवासवदत्तનું એક સૂચિત પાત્ર છે. એનું પાટનગર મગધનું રાજગૃહ હતું. એ રાજાઓની પ્રતિમાઓના અને પ્રતિમાગૃહના પરિચયથી ભાસને બીજા અંકના પ્રતિમાગૃહની કલ્પના સ્ફુરી સંભવે છે. પ્રતિમા કરાવવાનો પ્રચાર રાજકુટુંબમાં પાછળથી લુપ્ત થયો જણાય છે; અને વિશિષ્ટ અર્થનો प्रतिमा શબ્દ પણ સંસ્કૃત કોશમાં ને સાહિત્યમાં જડતો નથી. પ્રસ્તુત નાટકની સંજ્ઞામાં અને એના બીજા અંકમાં એનો વિરલ પ્રયોગ ઇસવી સન પૂર્વે ભાસની અવસ્થિતિનું ભાન કરાવે છે.

પલ્લાની પરઠણનો નિર્દેશ.

પ્રતિમાગૃહની કલ્પના ભાસના પ્રતિભાશાળી મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તે સહુ કોઇ સ્વીકારે છે. પરંતુ નાટકના સંવિધાનને અંગે બીજી

---

૧૮ જુઓ Journal of the Bihar and Oriisa Research Society, 1919, Parkham Statue. લેખિકા કાશીનાથ જાયસ્વાલ લેખ નીચે મુજબ વાંચે છેઃ—(૧) सिनि डरसि कारिता (૨) + + + (ल़) आचा कुनिकाज। (૩) + + + (न) + कता। હું પહેલી બે પંક્તિ सिरि डरिसअ कारिता (प्रतिमा) राआज कुनिकाज। એમ ગોઠવું છું અને श्रीदर्शककारिता (प्रतिमा) राज्ञां कुणिकानाम्। એવી સંસ્કૃત છાયા યોજું છું, જેમાં બહુવચન માનાર્થે છે.

એક મહત્ત્વની કલ્પના પણ એ કવિના મગજમાંથી પ્રગટી છે, તે તરફ સામાન્ય રીતે કોઇનું લક્ષ ખેંચાયૂં હોય એમ જણાતૂં નથી. એ કલ્પના તે કૈકેયીના પલ્લાની પરઠણની છે. એનો નિર્દેશ કર્તાએ प्रतिमादशरथના પહેલા અંકના દશમા અને ત્રીજા અંકના આઠમા તથા અગિયારમા શ્લોકમાં કરેલો છે. ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવની સૂચનાને વશ વર્તતી કૈકેયી એ પરઠણને આગળ કરી ભરતને રાજ્ય આપવાની માગણી કરે છે અને વચને બંધાયલા રાજાને તે મૂગે મ્હોએ સ્વીકારવી પડે છે. તેના અનુસંધાનમાં, શ્રવણના પિતાએ દીધેલા શાપનો અમલ લક્ષમાં રાખીને અત્યંત વ્હાલા રામને કૈકયી વનમાં વસવાનું કહે છે. શુલ્કની માગણી રામનો અભિષેક અટકાવવાને અર્થે છે; અને વનવાસની આજ્ઞા મહર્ષિઓએ ચિંતવેલૂં રાવણ-વધનું કાર્ય સાધવાને અર્થે છે. વાલ્મીકીય रामायणમાં આ બે અર્થ બીજી રીતે સાધ્યા છે. દંડકારણ્યના વૈજયંત નગરના શંબરાસુર સાથેના વિગ્રહમાં દશરથ કૈકેયીને લેઈને માંડલિક રાજાઓ સાથે દેવોની કુમ્મકે ગયો હતો. ત્યાં સંગ્રામમાં રાજા ઘવાઈ બેશુદ્ધ થઈ જતાં રણભૂમિમાંથી રથ અન્યત્ર હાંકી જઈ કૈકેયીએ તેનો જીવ ઊગાર્યો હતો. તેથી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ રાણીને બે વરદાન આપ્યાં હતાં[૧૯]. તેમાંના એક વરદાનમાં ભરતનો રાજ્યાભિષેક અને બીજામાં રામનો વનવાસ કૈકેયીએ માગી લીધાનૂં મુનિશ્રીએ નિરૂપણ કર્યૂં છે[૨૦]. અયોધ્યાકાંડના નવમા સર્ગમાં, અગિયારમા સર્ગમાં અને એકસો સાતમા સર્ગમાં આ વરદાનોનો પુનઃ પુનઃ ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ એને જ હૂં મૂલભૂત વાલ્મીકીય ઉલ્લેખ સમજૂં છૂં. શુલ્કનો ઇસારો માત્ર એકસો સાતમા સર્ગના ત્રીજા શ્લોકમાં છે[૨૧]. પરંતુ તે પછીના ત્રણ

---

૧૯ જુઓ रामायण । ૨ । ૯ । ૧૧–૧૮ ।

૨૦ જુઓ रामायण । ૨ । ૧૧ । ૧૮–૨૦, ૨૪–૨૭ ।

૨૧ એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् । मातामहे समाश्रौषीद् राजा शुल्कमनुत्तमम् ॥. આ રામની ભરત પ્રત્યે ઉક્તિ છે.

શ્લોકમાં નવમા અને અગિયારમા સર્ગમાં કરેલો પૂર્વનો બે વરદાનને લગતો ઉલ્લેખ પાછો કર્યો છે. ભરતનો રાજ્યાભિષેક અને રામનો વનવાસ એ બે માગણી સંબંધી બે વરદાનના ઉલ્લેખ સાથે શુલ્કનો ઉલ્લેખ અર્થ રહિત અને વધારે પડતો લાગે છે[૨૨]. આ કારણને લીધે એકસો સાતમા સર્ગનો ઉક્ત ત્રીજો શ્લોક હું ક્ષેપક માનું છું. रामायणમાં પાછળથી ઘુસાડી દીધેલા આવા એક શ્લોકની નોંધ મેં **પરાક્રમની પ્રસાદીના** ઉપોદ્‌ઘાતમાં લીધી છે[૨૩]. विक्रमोर्वशीय નાટકને [૨૪]ललित સંજ્ઞા અપાવનાર મારી ગણના પ્રમાણે એનો ચોથો અંક છે. એ અંકનો એક પરમ લાલિત્યવાળો શ્લોક ते सर्वाङ्गसुन्दरी सा सर्वेषां क्षितिभृतां क्षितौ नाथ । रामा रम्येऽरण्ये मया विरहिता त्वया दृष्टा ॥ એ ગાથા છે[૨૫]. કાલાંતરે એ વિકાર પામીને सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ એવા રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે. આ જ અનુષ્ટુપ रामायणના અરણ્યકાંડના ચોસઠમા સર્ગમાં सर्वने બદલે कच्चित् મૂકી કોઇએ ગોઠવી દીધો છે; ત્યાં તે કેવળ ઉપપત્તિ રહિત છે. તેવી જ રીતે અયોધ્યાકાંડના એકસો સાતમા સર્ગના પ્રસ્તુત શુલ્ક-

૨૨ શુલ્કની વાત જો અસલ रामायणની હોય, તો અયોધ્યાકાંડના બારમા સર્ગમાં દશરથ સાથેના સંવાદમાં કૈકેયી તેના ઉપર ભાર મૂક્યા વગર રહે નહિ.

૨૩ જુઓ **પરાક્રમની પ્રસાદી,** ઉપોદ્‌ઘાત, પૃ. ૩૯. ત્યાંની ટિપ્પણીમાં, कु॰सं॰ । ६ । २१ । નો અનુષ્ટુપ ભળતા ફેરફારથી म. भा. । उद्योग. । ९२ । ને છેડે ઉમેરાયલો છે, તે પણ નોંધેલ છે.

૨૪ ગોપાલના પુત્ર શારદાતનયે રચેલા भावप्रकाशના આઠમા અધિકારમાં સુબંધુના નામથી નાટકની પાંચ જાતિ જણાવી છે: પુરાણ, પ્રશાંત, ભાસ્વર, લલિત અને સમગ્ર. તેમાં લલિતના ઉદાહરણ તરીકે विक्रमोर्वशीयનો નિર્દેશ છે.

૨૫ ઉપલબ્ધ અનુષ્ટુપ ઉપરથી આ ગાથા મેં યોજી છે. જુઓ **પરાક્રમની પ્રસાદી,** ઉપોદ્‌ઘાત, પૃ. ૩૯.

વિષયક શ્લોકની પણ ખાસ ઉપપત્તિ છે નહિ. प्रतिमादशरथ વાંચી ભાસની નવીન કલ્પનાના મોહે કોઇએ પાછળથી એ શ્લોક રચી અયોધ્યાકાંડમાં નિર્દિષ્ટ સ્થાને ઉમેર્યો હશે. रामायण મોડામાં મોડું ઇસવી સનના બીજા સૈકામાં હાલના સ્વરૂપમાં મૂકાયલું કહેવાય છે. એટલે કરીને प्रतिमादशरथ નાટક આપોઆપ એનાથી જૂનું ઠરે છે.

प्रतिमादशरथ અને अभिषेक નાટક.

રામવનવાસને લગતું બીજું એક નાટક પણ સદ્‌ગત શાસ્ત્રીજીએ ભાસને નામે છપાવેલાં નાટકોમાં સ્થાન પામ્યું છે. તેની સમાપ્તિ લંકામાં અગ્નિદેવને હાથે રામના અભિષેકથી થાય છે; માટે તે अभिषेक નામથી ઓળખાય છે. એ નાટકમાં કિષ્કિંધાકાંડ, સુંદરકાંડ અને યુદ્ધકાંડના વૃત્તાંતનું નિરૂપણ છે. प्रतिमादशरथનું સંવિધાન અયોધ્યાકાંડ અને અરણ્યકાંડના ઇતિવૃત્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આથી अभिषेक નાટક प्रतिमादशरथ કિંવા प्रतिमाની અનુપૂર્ત્તિ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. એ મંતવ્ય હું પણ સ્વીકારૂં છું[૨૬]. પરંતુ अभिषेक ભાસની કૃતિ છે એ કલ્પના મારા માનવામાં આવતી નથી. એ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉત્તર કાળમાં કોઇ સામાન્ય કોટિના લેખકે रामायणના પૂર્વોક્ત ત્રણ કાંડના મુખ્ય બનાવ સંગ્રહી રચ્યું જણાય છે. એક હાથપ્રતમાં એનું નામ श्रीरामायणम् પણ આપેલ છે. ભાસની પ્રતિભા અને સર્ગશક્તિનું

---

૨૬ अभिषेक નાટક પ્રાચીન प्रतिमादशरथની અનુપૂર્તિ તરીકે કોઇએ પાછળથી રચ્યું છે, તે એ અર્વાચીન નાટકના છેવટના ભાગના નીચે ઉતારેલા શ્લોકથી પ્રતીત થાય છેઃ—येनाहं कृतमङ्गलप्रतिसरो भद्रासनारोपितोऽप्यम्बायाः प्रियमिच्छता नृपतिना भिन्नाभिषेकः कृतः ।. व्यक्तं देवगतिं गतेन गुरुणा प्रत्यक्षतः सांप्रतं तेनैवाद्य पुनः प्रहृष्टमनसा प्राप्ताभिषेकः कृतः ।. અહીં प्रतिमादशरथ ।१।१। ના भद्रासने लङ्घिते પદોનું તથા प्रतिमादशरथ ।७। १० । ના स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ પદોનું સ્પષ્ટ સૂચન છે.

દર્શન એના ન્હાનકડા આરંભકાળના मध्यमकમાં થાય છે, તેની આછી ઝાંખી પણ अभिषेक નાટક કરાવતું નથી. પરિપાક દશાના प्रतिमादशरथ સાથે તો એની સરખામણી જ અશક્ય છે. अभिषेकમાં કથાનાયકનું નારાયણના અવતાર તરીકે ભક્તિપુરઃસર નિરૂપણ છે. વળી સીતાના દિવ્યનો પ્રસ્તાવ પણ એમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ઊતારેલો છે, ચોથા અંકમાં વરુણના અને છઠ્ઠામાં અગ્નિદેવના મુખમાં જે શ્લોક મૂક્યા છે, તે વિચારતાં કર્તા કદાચ દ્રવિડદેશનો કોઈ નારાયણભક્ત હોય એમ લાગે છે[२७]. નાટકને અંતે ભાસકૃત प्रतिज्ञायौगन्धरायणનું પરચક્રની ઈતિના ઉલ્લેખવાળું भरतवाक्य મૂક્યું છે, તે અસ્થાને ગોઠવાયું છે. કર્તાએ જો भरतवाक्य પોતાના નાટકને અંતે આપેલું હોય, તો તે અત્યારે નષ્ટ થયું છે. પ્રસ્તુત ઈતિના ઉલ્લેખવાળું भरतवाक्य ભાસકૃત आविमारक નાટકના અંતે પણ આવી જ રીતે કોઈએ ઓઢવી દીધેલું છે. આ નાટકનું ભાસરચિત વાસ્તવિક भरतवाक्य નીચે પ્રમાણે વિદ્યમાન છેઃ–
गोब्राह्मणानां हितमस्तु नित्यं सर्वप्रजानां सुखमस्तु लोके । इमामुदीर्णार्णवनील-वस्त्रां नरेश्वरो नः पृथिवीं प्रशास्तु ॥. એના પહેલાંની કુંતિભોજ અને સૌવીરરાજ પ્રત્યેની નારદની સળંગ ઉક્તિના બે ભાગ પાડનારે પ્રસ્તુત આખ્યાનકીના પણ, એ બે ભાગને જવાબ આપતા, બે ભાગ પાડ્યા છે. અને ભરતોક્તિને પાત્રોક્તિ બનાવી છે; તેને જ લીધે એને भरतवाक्यની

२७ અન્યત્ર અજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ત आश्चर्यचूडामणिના પાંચમા અંકમાં તેરમા શ્લોકનું પહેલું ચરણ यमवरुणकुबेरवासवादीन् બહુ જુજ ફેરફાર સાથે अभिषेक નાટકના છેલ્લા અંકના ઉત્તર ભાગમાં આપેલા પુષ્પિતાગ્રા વૃત્તના આરંભે છે. વળી પહેલા નાટકના એ જ અંકના છેવટના ભાગની નેપથ્યોક્તિ जयतु स्वामि । जयतु महाराजः । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु देवः । जयतु भद्रमुखः । दश नाडिकाः पूर्णाः । अतिक्रामति स्नानवेला । इत इतो महाराजः। લગભગ એના એ જ શબ્દમાં બીજા નાટકના બીજા અંકમાં નેપથ્યોક્તિ તરીકે જ આપેલી છે. તે ઉપરથી કેરલના આદિનાટકકાર શક્તિભદ્રના પછી अभिषेकનો અજ્ઞાત કર્તા થયો સમજાય છે.

ખોટ જણાઈ છે; તે ખોટ ભાસના प्रतिज्ञायौगन्धरायणનું भरतवाक्य ઉમેરી તેણે પૂરી છે. પરંતુ आविमारक તો પરચક્રની ઈતિ દરમિયાન નહિ, પણ આદિશુંગ પુષ્યમિત્રનું સામ્રાજ્ય સ્થિર સ્થપાયા પછી રચાયું જણાય છે[૨૮]. અર્થાત્ ઈતિના નિર્દેશવાળું भरतवाक्य એમાં અસ્થાને ગોઠવાયું છે. ભિન્નકર્તૃક અર્વાચીન अभिषेकમાં તો તેને સ્થાન જ નથી[૨૯].

अभिषेकના અજ્ઞાત કર્તાએ શબ્દના પ્રયોગમાં અને છંદના વપરાટમાં प्रतिमादशरथના કર્તાની જોકે ભ્રમ ઉપજાવે એવી નકલ કરી છે, તથાપિ સર્ગશક્તિ અને પ્રતિભા અનુકરણસાધ્ય કળા ન હોવાથી એ બે નાટકનું ભિન્નકર્તૃત્વ તરત પરખાઈ આવે છે. મળતા શબ્દપ્રયોગથી સમાન છંદથી અને ઉમેરાયલા ભાસકર્તૃક भरतवाक्यથી દોરાઈને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ કદાચ अभिषेक નાટક ભાસને નામે ચડાવ્યું હોય; અને એ વિદ્વાન પ્રકાશકના નિર્ણયથી દોરાઇને શ્રીયુત C. K. Venkata Ramayya એને ભાસની આરંભની કૃતિ તરીકે સ્વીકારતા હોય[૩૦]. પરંતુ એઓ ધારે છે તેમ अभिषेक નાટક જો ભાસની આદિકૃતિ હોય, તો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એના પછી રચેલા प्रतिमादशरथમાં અયોધ્યાના ભાવી અભિષેકોત્સવની સાથે લંકાના ભૂત અભિષેકોત્સવનું સૂચન ભાસે તપોવનમાંના અંતઃપાતી અભિષેકોત્સવના

૨૮ જુઓ **સ્વપ્નની સુંદરી**, ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૨૪.

૨૯ રામકથાને લગતું अभिषेक નાટક તેમ જ ભારતકથાને લગતાં दूतवाक्य, दूतघटोत्कच, कर्णभार કિંવા कवचाङ्क અને ऊरुभङ्ग, એ પાંચે નાટકો ભાસે રચેલાં નથી લાગતાં. એમાં ભાસની સર્ગશકિતની ઝાંખી પણ ઝાંખી થતી નથી.

૩૦ જુઓ Quarterly Journal of the Mythic Society, Vol. XVII, No. 2, October, 1926, p. 130, 'Abhisheka nataka...is perhaps the earliest work of Bhasa.'

પ્રસંગે કેમ નથી કર્યું ? अभिषेक નાટક प्रतिमादशरथના કર્તાએ રચેલ નથી એ વગીવળીને કહેવાની જરૂર નથી. ભાસે એકધારી શોકની છાયા જમાવી રાખવાના મુદ્દા સર રામવનવાસના તજી દીધેલા પ્રસ્તાવો अभिषेकમાં ભજવાયા હોવાથી સિંહના બચ્ચા ભેગું હરણિયું પણ પોસાયું.

प्रतिमादशरथ અને બાણભટ્ટ.

हर्षचरितના આરંભમાં નોંધેલી સાહિત્યની વસંતપૂજામાં ભાસ કવિનું પુજન પણ કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રસંગે બાણભટ્ટ એ પ્રાચીન નાટકકારની કૃતિઓના એક વિશેષલક્ષણનો નિર્દેશ કરે છે. તે કહે છે કે ભાસનાં નાટકોમાં પાત્રો બહુ હોય છે[31]. એ લક્ષણ प्रतिमादशरथને ખાસ કરીને લાગુ પડે છે. એમાં रामायणમાંનાં દસ અને બીજાં વીસ મળી કુલ ત્રીસેક પાત્રો છે. ભાસે રચેલા બીજા કોઇ પણ નાટકમાં પાત્રોની સંખ્યા આટલી મોટી જોવામાં આવતી નથી. એટલે સંભવ છે, કે हर्षचरितના કર્તાએ ભાસનાં બહુભૂમિક નાટકો જે જોયાં હશે તેમાં प्रतिमादशरथ આવી જતું હશે. અર્થાત્ એનો રચનાકાળ બાણ ભટ્ટનાથી મોડો તો સંભવી જ શકે નહિ.

ભાસનાં નાટક અને શક્તિભદ્ર.

લેખના આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે જેમાં प्रतिमादशरथનો સમાવેશ થાય છે તે નાટકો કેરલદેશમાં જડ્યાં હતાં. તેમની સાથે જેને वीणावासवदत्त સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તે ખંડિત નાટક, શક્તિભદ્રવિરચિત आश्चर्यचूडामणि, અને अभिषेक નાટક પણ ત્યાંથી મળી આવ્યાં હતાં. આ અન્યત્ર અજાણ્યાં નાટકો ઉપરાંત તેવાં જ

31 જુઓ हर्षचरितના આરંભે આપેલી પૂર્વ કવિની પ્રશસ્તિમાંનો નીચે આપેલો શ્લોકઃ—सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥. પ્રસ્તુત प्रतिमादशरथ નાટકમાં ભાસે ભરતના વિષાદની પતાકા યોજી છે.

અન્યત્ર અજાણ્યાં બીજાં બે નાટક तपतीसंवरण અને सुभद्राधनंजय ત્યાં પ્રસિદ્ધિ ભોગવતાં હતાં. તે બે નાટકો દશમા શતકમાં થયેલા કેરલભૂપાલ કુલશેખરવર્માએ રચ્યાં હતાં[૩૨]. આ સર્વે નાટકની ખ્યાતિ કેરલમાં અને પ્રાપ્તિ પણ ત્યાંથી જ હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમની સર્વેની ઉત્પત્તિ પણ કેરલમાં થયેલી કહે છે. आश्चर्यचूडामणि પ્રગટ કરનાર Prof. S. Kuppuswaml Sastri પણ ગભિત રીતે એ તર્ક તરફ વલણ ધરાવતા જણાય છે[૩૩]. પરંતુ તેમાં એક વાંધો આવે છે. કેરલદેશના મનાતા શક્તિભદ્ર કવિની જ સાક્ષી એ વિદ્વાનોના ઉક્ત તર્કની આડે આવી વિરુદ્ધ પડે છે. [૩૪]उन्मत्तवासवदत्त આદિ કાવ્યોના કર્તા તરીકે પોતાને ઓળખાવતાં એ કવિ आश्चर्यचूडामणिની સ્થાપનામાં સૂત્રધારને મુખે કહેવરાવે છે, કે 'દક્ષિણાપથ (અર્થાત્ કેરલદેશ)થી આવેલું आश्चर्यचूडामणि નાટક ભજવવાનું છે.' તેના જવાબમાં નટી આશ્ચર્યપૂર્વક કહે છે કે 'અહો! એ તો કદી એ ન બનેલું બન્યું! દક્ષિણ દિશાએથી નાટકકૃતિ આવી હોય, તો તો ગગનમાં ફૂલ ફૂલે છે અને વેળુમાંથી તેલ નીકળે છે એવું કહેવાય!' કેરલના આદિ નાટકકારનું આ વચન, એના પહેલાં એ દેશમાં સંસ્કૃત નાટક કોઈએ રચ્યું ન હતું, એવું સ્પષ્ટ સૂચવે છે. चूडामणिકારનો સમય ઈસવી દશમા શતકના આરંભમાં એના વિદ્વાન સંપાદક આંકે છે. હવે ભાસનાં બહુભૂમિક નાટકો તો સાતમા શતકમાં થયેલા બાણ,

૩૨ જુઓ Travancore archaeological Series, Vol. V, part 2.

૩૩ જુઓ એઓએ છપાવેલ आश्चर्यचूडामणि, Introduction.

૩૪ જુઓ નીચેની ઉક્તિઓઃ—सूत्रधारः। आर्ये, दक्षिणापथादागतमाश्चर्यचूडामणिं नाम नाटकमभिनयाम्रेडितसौभाग्यमभिलषाम इत्यार्यमिश्राणां शासनम् ॥ नटी। अज्ज, अच्चाहिदं खु एदं। आआसं पसवइ पुप्फं सिअदाओ अ तेल्लं उप्पादअन्ति जइ दक्खिणाओ दिसाओ णाडअणिबन्धणं।

ભટ્ટનાથી પણ પહેલાંનાં છે. એટલે કરીને તે કેરલમાં કોઇ સ્થાનિ કવિએ રચેલાં હોવાનો તર્ક સ્વીકારી શકાતો નથી[૩૫].

એક બીજૂં મંતવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ થયૂં છે, કે ભાસના નામથી છપાવલાં પ્રસ્તુત નાટકો એ પ્રાચીન કવિની મૂલભૂત કૃતિઓ ઉપરથી કેરલની રંગભૂમિ માટે કોઇ કેરલવાસીએ તૈયાર કરેલી સંક્ષિપ્ત પ્રતિકૃતિએ છે. પરંતુ કેરલમાં નાટક સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ઉપર કહ્યૂં તેમ ઇસવ દશમા શતકથી વ્હેલી નથી; જ્યારે स्वप्रवासवदत्त, प्रतिज्ञायौगन्धरायण प्रतिमादशरथ વગેરે તે અગાઉ બાણ, દંડી, વામન, રાજશેખર વગેરેને જાણીતાં હતાં. કેરલમાં ચક્કિયારો આજ પર્યંત જે નાટકો ભજવત આવ્યા જાણવામાં છે, તેમાંથી એકે નાટક આવી રીતે ટૂંકાવેલ માલૂમ પડતૂં નથી. આવો ફેરફાર નથી કર્યો आश्चर्यचूडामणिમાં, નથી કર્યો नागानन्दમાં, નથી કર્યો मन्त्राङ्कમાં કે નથી કર્યો स्वप्राङ्कમાં. અલબત ઉપલબ્ધ નાટકોની વાચના બહુ ભ્રષ્ટ છે એટલૂં જ નહિ, પણ કોઇ કોઇ સ્થળે પંક્તિઓ પડેલી પણ બહારના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે[૩૬] પરંતુ નાટકો ભાસે રચ્યાં હશે તેવા ને તેવા અસંક્ષિપ્ત મૂળ રૂપમ ઊતરી આવ્યાં છે એમાં તો સંદેહ નથી.

प्रतिमादशरथ અને नाटकलक्षणरत्नकोश.

મુકુટેશ્વરનંદીના વંશમાં થયેલા સાગરનંદીએ नाटकના લક્ષણને પ્રસ્તુત कोश રચ્યો છે. તેમાં તેણે વિશાળ નાટક સાહિત્યનો ઉપયો

૩૫ ભાસને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટક પૈકી अभिषेक નાટક કેરલ- વતનીએ રચેલૂં પૂર્વે મેં જણાવ્યૂં છે. ઉપરાંત ટિપ્પણી ૨૯ માં અન્યકર્તૃ કહેલાં दूतवाक्य दूतघटोत्कच, कर्णभार અને ऊरुभङ्ग પણ, હૂં ધારૂં છૂં, કેરલ કવિ કે કવિઓની કૃતિઓ છે.

૩૬ જુઓ 'स्वप्रवासवदत्त ઉપર નવો પ્રકાશ' એ મથાળાવાળ મારો લેખ.

કર્યો છે. એની અંદર **दशरथाङ्क, अयोध्याभरत** અને **कैकेयीभरत**[37] આવે છે. આ ત્રણ નોખા પ્રયોગબંધ નથી, પણ રામકથાવિષયક નાટકના ભાગ છે અને તે નાટક ઘણું કરીને **प्रतिमादशरथ** છે, એવી મારી અટકળ છે. એના બીજા અંકનું પ્રધાન પાત્ર દશરથ છે. પુત્રવિરહથી ઉન્માદને વશ થઈ રાજા પ્રલાપ કરતો કરતો મરણ પામે છે, તેને લીધે સાગરનંદીએ પ્રસ્તુત અંકનું નામ **दशरथाङ्क** પાડ્યું હશે: સરખાવો वेणीसंहारનો अश्वत्थामाङ्क, विलक्षकुरुपतिनो धृतराष्ट्राङ्क, अभिज्ञानशाकुन्तलनो **कुलपत्यङ्क**, ઇત્યાદિ नाटकलक्षणरत्नकोशમાં યોજેલાં નામ[39]. ત્રીજા અંકમાં ભરત મોસાળથી અયોધ્યા આવે છે, તેને ઉદ્દેશીને એ અંકને કોશકારે अयोध्याभरत સંજ્ઞા આપી હશે. વળી પાંચમા અંકના ઉત્તર ભાગમાં રામવનવાસના ખુલાસામાં ભરત અને કૈકેયીનું સંભાષણ છે, તેથી તેને સાગરનંદીએ कैकेयीभरत કહ્યો હશે[40]. કર્તા નાટકના નામનો ઉલ્લેખ ન કરતાં માત્ર અંકની સૂચક સંજ્ઞા આપવાની પદ્ધતિ સ્વીકારે છે તે मोटनाङ्क, बकुलवीथ्यङ्क, उन्मत्तचन्द्रगुप्त આદિ मृच्छकटिक,

---

૩૭ જુઓ ટિપ્પણી ૧૬ માં કહેલા **પુરાતત્ત્વ**, પુ. ૫, અં. ૧ માં સાગરનંદીએ રચેલા नाटकलक्षणरत्नकोशમાં નોંધેલ ગ્રંથની યાદી. એમાં अयोध्याभारत અને कैकेयीभारत એવા મુદ્રિત પાઠ છે, તે અશુદ્ધ લાગ્યાથી મેં ઉપર મુજબ સુધારી લીધા છે.

૩૮ જુઓ ટિપ્પણી ૧૬ માં કહેલા नाटकलक्षणरत्नकोशમાં નોંધેલા ગ્રંથની યાદી. એમાંના धृतराष्ट्राङ्क અને कुलपत्यङ्कને મેં અટકળથી विलक्ष-कुरुपति અને अभिज्ञानशाकुन्तलના ભાગ કહ્યા છે.

૩૯ સરખાવો વળી स्वप्नवासवदत्तના પહેલા અંકની ब्रह्मचार्यङ्क અને आश्चर्यचूडामणिના બીજા અંકની शूर्पणखाङ्क એવી કેરલની સંજ્ઞાઓ.

૪૦ ઇસવી દશમા શતકમાં કેરલદેશમાં विच्छिन्नाभिषेकનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો, તે કદાચ प्रतिमादशरथનો પહેલો અંક હોય.

मालतीमाधव, देवीचन्द्रगुप्त આદિના અંકને અનુલક્ષીને કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત કોશમાં कर्पूरमञ्जरीની નોંધ છે, તેથી સાગરનંદી રાજશેખરના પછી થયો હશે. એણે दशरूप જેવા પ્રસિદ્ધ પ્રમાણગ્રંથનો નિર્દેશ કર્યો નથી, તેથી એ ધનંજય પ્હેલાં થયો હશે. ઇસવી દશમા શતકમાં સ્થાન પામતો नाटकलक्षणरत्नकोश પ્રસિદ્ધ થાય, તો વિશેષ પ્રકાશ પડવાની આશા રહે છે.

નાટક કેવા સંજોગોમાં રચાયું હતું ?

સ્વપ્નની સુંદરીના ઉપોદ્ઘાતમાં 'મહાકવિ ભાસ' અને 'આદિશુંગ પુષ્યમિત્ર' એવા મથાળાના બે લેખ આપ્યા છે. તેમાં મેં ભાસને પુષ્યમિત્રના દરબારનો નાટકકાર કહ્યો છે; અને प्रतिमादशरथने એના भरतवाक्यને આધારે ઇસવી સન પૂર્વે ૧૬૫ માં મૂક્યું છે. એ વરસના આરંભમાં કલિંગનો રાજા ખારવેલ મગધ ઉપર ઓચિંતો ચડી આવે છે; અને પુષ્યમિત્રનું સૈન્ય બચાવ કરવા આવી પ્હોચે તે પહેલાં દક્ષિણ સીમાનો અંતપાલદુર્ગ ગોરથગિરિ તે સર કરે છે. શુંગરાજા મેષની નીતિ ગ્રહણ કરી છડી સવારીએ મથુરા જતો રહે છે. એના હાથી ઘોડા રથ વગેરે વાહનો સાથે લશ્કરી સરંજામ કલિંગરાજના હાથમાં આવે છે. મળેલી ભારે લૂંટથી સંતોષ માની મહામેઘવાહન કલિંગનગરે પાછો વળી જાય છે. વાતાવરણ શાંત થવાના સમાચાર સુરક્ષિત પુષ્પપુરથી મળતાં મગધરાજ મથુરાથી પાટનગરે પધારે છે. એ અવસરે ભાસે प्रतिमादशरथ નાટક રચ્યું જણાય છે. આ સમજથી, स्थापनाમાં નટીએ શરદ ઋતુના વર્ણનની ચીજ ગાઈ હતી તેના ખાલી પડેલા સ્થાને, ઉપરના વૃત્તાંતનું સૂચન કરતી ગાથા મેં નવી રચીને મૂકી છે.

નાટકની ઊણપ.

ભાસે प्रतिमादशरथ બહુ તડતફડમાં લખી કાઢ્યું હતું. એની કવિતામાં ત્વરાને લીધે આવી ગયેલી ઊણપનું વારે વારે દર્શન થાય

છે. સાધારણ રીતે સંવિધાન અને પાત્રાલેખનને મુકાબલે ભાષા તરફ ભાસનૂં લક્ષ પ્રમાણમાં ઓછું જ હોય છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં ત્વરાને લીધે ઉક્ત દુર્લક્ષમાં ઉમેરો થયો છે. તેના પરિણામે કહીંક કથન અધૂરૂં, કહીંક અસ્પષ્ટ અને કહીંક વ્યસ્ત જોવામાં આવે છે. કેવા સંજોગોમાં કેટલી ઝડપથી નાટક રચવામાં આવ્યૂં હતૂં, તેનૂં ઉક્ત ખામીઓ ભાન કરાવે છે.

વાચના.

प्रतिमादशरथनૂં મૂળ બહુ ભ્રષ્ટ સ્થિતિમાં છે. એની स्थापना કિંવા प्रस्तावना છિન્નભિન્ન થયેલી છે. આરંભમ જે મંગલશ્લોક છે તે પ્રાચીન નથી પણ નવીન છે, એવી ગંભીર શંકા તેની રચના ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. ભાસ ભાવનામય કવિ છે, તે રત્નાવલી જેવા શબ્દચિત્રની રમત રમે નહિ. એના પછી થનાર શ્રીમાન કાલિદાસના મંગલશ્લોકોમાં વસ્તુધ્વનિનો પ્રયત્ન દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, તો એણે વખાણેલો પુરોગામી કવિ શુષ્ક પાત્રધ્વનિની બાલચેષ્ટા આદરે એ માન્યૂં જતૂં નથી. એ કારણથી प्रतिमादशरथ, प्रतिज्ञायौगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्त અને पञ्चरात्र એ ચારે નાટકના રત્નાવલી અલંકારવાળા મંગલશ્લોકો અન્યકર્તૃક માનવા પડે છે. स्वप्नवासवदत्तના [41]शेफालिकाङ्कને માટે આવો મંગલશ્લોક કેરલદેશના કોઇ ચક્રિયારે રચેલો મળી આવે છે [42]. તે ઉપરથી શક જાય છે, કે ઉપર ગણાવેલાં ચાર નાટકમાં મળી આવતા મંગલશ્લોક એવા જ કોઇ શિક્ષિત ચક્રિયાર કે ચક્રિયારોની કૃતિઓ હોવી જોઇયે. ભાસના રચેલા મૂલભૂત મંગલશ્લોક લુપ્ત થયાના કારણથી અન્યકર્તૃક મંગલશ્લોકની

૪૧ સ્વપ્નની સુંદરી, અંક ૪.

૪૨ પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—श्रीवत्सराजद्युतिशालिवक्षा नमस्यया वासवदत्तयाढ्या । वसन्तकालेन्दुसमानवक्त्रा पद्मावती पातु हरेस्तनुर्वः ॥

છાયા મેં યદ્યપિ અનુવાદમાં ઊતારી છે અને પ્રતિમાદશરથના સંસ્કરણમાં પ્રસ્તુત નવીન મંગલશ્લોક પણ મેં આપ્યો છે, તથાપિ તેમના તરફ મારૂં મન શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે[૪૩]. મંગલાચાર કરી રહી સૂત્રધારે સભ્યોને પ્રયોગ સંબંધી વિજ્ઞાપના કરવી જોઇયે, તે પણ પ્રતિમાદશરથની સ્થાપનામાં લુપ્ત થઈ છે. વળી નટીએ ગાયેલો શરદ ઋતુના વર્ણનનો શ્લોક પણ નષ્ટ થયો છે. નાટકનો આરંભ પ્રતિહારીના પ્રવેશથી થાય છે. તે મહારાજના નામથી રામના રાજ્યાભિષેકને અંગે વિવિધ પ્રકારની તૈયારી કરવાને સૌને તાકીદ આપીને ચાલી જાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે આ विष्कम्भक છે. પરંતુ તેને છેડે इति विष्कम्भकः । એવી સૂચના નાટકનાં અનેક સંસ્કરણોમાંથી એકેમાં મળી આવતી નથી. ઉક્ત નિર્દેશના અભાવે એ સંસ્કરણોમાં વિષ્કમ્ભક અંક સાથે ભળી ગયો છે. બીજા અને ત્રીજા અંક વચ્ચેના પ્રવેશકમાં છ ઉક્તિઓ ક્ષેપક છે. તેવી જ રીતે પાંચમા અંકમાં પણ કોઇએ છ ઉક્તિઓ ઘુસાડી દીધી છે. છઠ્ઠા અને સાતમામાં આવો ક્ષેપક ભાગ જુજ છે. પ્રબંધમાં એક બે ઉક્તિ એક પાત્રને બદલે બીજા પાત્રના મુખમાં મૂકેલી જોવામાં આવે છે. પ્રક્ષિપ્ત નહિ એવી ઉક્તિઓમાં પણ અનેક સ્થળે પાઠ દૂષિત છે. ભાસની કૃતિનું પ્રતિમાદશરથ નામ જ બદલાઈને પ્રતિમા નાટક બની ગયેલું એકે એક હાથપ્રતમાં જોઇયે છિયે, ત્યાં વિશેષ શું કહેવું? ભ્રષ્ટતા આખા નાટકમાં પસરેલી હોવાથી અનુવાદ સાથે સંશોધિત સંસ્કૃત મૂળ પણ જોડવાની મને

---

૪૩ कृष्णबालचरितનો મંગલશ્લોક શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તમાં જે ઉપલબ્ધ છે, તે પણ ભાસનો રચેલો ન હોવાનો મને વ્હેમ રહે છે. એમાં રામાવતાર દ્વાપર યુગમાં થયેલો કહ્યો છે. એ શ્લોક નીચે મુજબ છેઃ— शङ्खक्षीरवपुः पुरा कृतयुगे नाम्ना तु नारायणस्त्रेतायां त्रिपदार्पितत्रिभुवनो विष्णुः सुवर्णप्रभः । दूर्वाश्यामनिभः स रावणवधे रामो युगे द्वापरे नित्यं योऽञ्जनसंनिभः कलियुगे वः पातु दामोदरः ॥

ફરજ પડી છે. 'ગાંધીનો ગાંધી અને પોઠીનો પોઠી' એ સ્વરૂપમાં જેને વાચકે અનેકવાર જોયો છે, તેના મનમાંથી એ વાતનો સંકોચ ટળી ગયો છે.

અશુદ્ધિની સંશુદ્ધિ.

प्रतिमा સંજ્ઞાથી આ નાટક પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારથી તેની અસાધારણ ભાવશુદ્ધિને લીધે તેના તરફ મારૂં મન આકર્ષાયું હતું. પરંતુ તેનૂં સંશોધન કરવાનો અવસર તો અનુવાદના પ્રસંગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. प्रतिमाના અંગે અંગમાં અને એની રગે રગમાં કાળની કાળપ લાગી ગઈ છે. મારા સદ્ગત મિત્ર પ્રૉ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરે આરસની પ્રતિમાની કાળપ ધોઈ, તે તો પાર્થિવ હતી અને સપાટી ઉપર પથરાઈ હતી. મારે જે કાળપ કાઢવાની હતી, તે કાળકૃત હતી અને તે ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. તેથી મોતીના દોષ દૂર કરવાની રીતે મેં પૂરતી સાવધાનીથી તે દૂર કરી છે; અને હૂં માનૂં છૂં કે ઝવેરીને કાંટે તેનૂં વજન ઘટવાને બદલે વધશે. [૪૪]પ્રેમાનંદના હંસની પેઠે તેમનૂં મન માનશે, તો શ્રમ સફળ એ જ પારિતોષિક[૪૫].

---

૪૪ જુઓ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન, કડવાં ૧૪-૧૫ માં 'સર્વાંગે સંપૂરણ શ્યામા? માન્યું અંતઃકરણ જી?' એવો નળનો પ્રશ્ન અને તેનો હંસે આપેલો ઉત્તર.

૪૫ ભાસનાં નાટકોને પ્રકાશમાં આણનાર સદ્ગત મહામહોપાધ્યાય ત. ગણપતિશાસ્ત્રીએ प्रतिमानाटक ઉપર સંસ્કૃત ટીકા લખી છે; ડૉ. વી. એસ. સુકથનકરે પાઠભેદોનો અને સામાન્ય (common) પ્રયોગોનો સંગ્રહ આપી નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોનાં મંતવ્યની સમાલોચના કરી છે. પ્રૉ. શિવરામ મહાદેવ પરાંજપેએ प्रतिमानाटकના સંસ્કરણમાં કેટલાક કૂટપ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે; અનેક વિદ્વાનોએ प्रतिमाના ઇંગ્રેજી અનુવાદો બહાર પાડયા છે; અને ગૂજરાતી અનુવાદ આજથી દશેક વરસ ઉપર જાણીતા

भासस्य प्रतिभायाः प्रतिमा प्रमितास्ति यैतया हि तया ।
अप्रतिमया प्रतिमया प्रियतां हृदयं सहृदयस्य ॥[૪૬]

અનુલેખ–મદ્રાસની પ્રેસીડેન્સી કૉલેજના પ્રૉ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી એમ. એ. आश्चर्यचूडामणिના ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતમાં भरतनाटयशास्त्र ઉપરની અભિનવગુપ્તાચાર્યની अभिनवभारती ટીકામાંથી નીચેમુજબ ઉત્થાનિકા સાથે મહાકવિ ભાસનો શ્લોક નોંધે છે. अधुना रौद्रं लक्षयति । अथ रौद्रो नामेति । नामग्रहणस्यायमाशयः । अन्यायकारिता प्राधान्येन क्रोधस्य विषयः । तादृशि च जने सर्वोऽपि मनोरथे[૪૭] रुधिरपानमपि कुर्यात् । तथा चाह लोकः । यदि लभ्येत, तत् तदीयं रुधिरमपि पीत्वा न तृप्येतेति[૪૮] । महाकविना भासेनापि स्वप्रबन्ध उक्तम् ।

त्रेतायुगं × × ×[૪૯] तद्धि न, मैथिली सा
रामस्य रागपदवीं, मृदु चास्य चेतः ।
लब्धानुजस्तु[૫૦] यदि रावणमस्य कायं
प्रोत्कृत्य [૫૧]तर्हि तिलशो न वितृप्तिगामी ॥

લેખક મણિલાલ છબારામ ભટ્ટે છપાવેલ છે. ઉપરાંત અનેક પ્રકીર્ણ લેખ ભાસના સંબંધમાં મરાઠીમાં અને ગૂજરાતીમાં લખાયા છે. તે જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે વાચક જોઈ લેશે.

૪૬ અનુવાદમાં બીજા અને ત્રીજા અંકની તેમજ ત્રીજા અને ચોથા અંકની વચ્ચે આવેલા અર્થોપક્ષેપકની સંજ્ઞા સંસ્કૃત નાટયશાસ્ત્રની પરિભાષામાં प्रवेशक છે; તે બદલ અનુવાદમાં સામાન્ય વિષ્કંભક સંજ્ઞા તેને મેં આપી છે. તેના ખુલાસા સારૂ **મેળની મુદ્રિકાની** મિતાક્ષરી જોવી. વળી भरतवाक्य મૂળમાં તેમ જ અનુવાદમાં સમાપનારૂપે જુદું પાડયું છે. તેના સંબંધમાં **પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાની** ટિપ્પણી ૨૯૧ જોઈ લેવી. प्रतिमादशरथના અંકોનાં નામ મૂળમાં છે નહિ. વાચકની સવડ સારૂં મેં તે ઘડી કાઢયાં છે.

૪૭ અહીં अपि વધારે છે, તે મેં તજી દીધેલ છે.

૪૮ इति મેં ઉમેરેલ છે.

૪૯ ત્રણ લઘુ અક્ષર અહીં પડયા છે.

૫૦,૫૧ પ્રૉ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી लब्धा जनस्तु અને तत्र પાઠ આપે છે. નવા પાઠ સંગતિ વિચારી મેં ગોઠવેલા છે.

પ્રસ્તુત વસંતતિલકાનૂં પહેલૂં ચરણ ત્રુટિત છે. તથાપિ એ તો સ્પષ્ટ છે, કે એ અવતરણ રામકથાવિષયક પ્રબંધનો ભાગ છે. હૂં એને ભાસના प्रतिमादशरथની, પૃ. ૭૨, પં. ૧૮ ની, सुमन्त्रની ઉક્તિના અનુસંધાનમાં ગોઠવૂં છૂં, અને ખંડિત અંશ છોડી દેઇ નીચે પ્રમાણે અર્થ કરૂં છૂં.

[વસંતતિલકા.]

છે રામને જનકજા પ્રિય પ્રાણથી એ;
ને ચિત્ત છે મૃદુ. દશા વસમી લહી એ,
આવે કુમારકર રાવણ, તો અસંખ્યે
એના કરી તલ સમા લવ એ ન જંપે.

આ શ્લોક ગૂજરાતી અનુવાદની, પૃ. ૭૧, પં. ૭ ની, સુમંત્રની ઉક્તિના અનુસંધાનમાં વાંચવા વીનતી છે. સીતાનૂં અપહરણ થયૂં જાણતાં જ માવરોની આજ્ઞા માગી રામની મદદે લાવલશ્કર લેઈને જવાનો ભરત મન સાથે સંકલ્પ કરે છે, તે ઉત્તરાર્ધમાં લક્ષિત છે.

પાત્રની સૂચિ.

રાજા દશરથ	અયોધ્યાનો રાજા.
કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી	દશરથની રાણીઓ.
રામ	કૌશલ્યાનો પુત્ર.
લક્ષ્મણ	સુમિત્રાનો પુત્ર.
ભરત	કૈકેયીનો પુત્ર.
શત્રુઘ્ન	સુમિત્રાનો પુત્ર, લક્ષ્મણનો ન્હાનો ભાઈ.
સીતા	રામની પત્ની.
સુમંત્ર	દશરથનો સારથિ.
કંચુકી બાલાકિ	
પ્રતિહારી વિજયા	
વિજયા, નંદિનિકા	કૈકેયીની દાસીઓ.
અવદાતિકા	સીતાની દાસી
સંભવક	રાજસેવક.
સુધાકાર	પ્રતિમાગૃહમાં ધોળી ઝાડી સાફ કરવા રાખેલો માણસ
સેવક	પ્રતિમાગૃહનો પૂજારી.
કેકયનો ભટ	
નંદિલક	કુલપતિનો સેવક.

ઉપરાંત અન્ય કંચુકી, પ્રતિહારી, દાસીઓ, સારથિ, તાપસ અને તાપસીઓ.

સ્થળ અને સમયની

સૂચિ.

સ્થળ.	નાટકનો વિભાગ.	સમય.
પાટલિપુત્રના રાજમહેલની નાટકશાળા.	પ્રસ્તાવના	ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫
અયોધ્યા.	વિષ્કંભક ૧	વનવાસનો પ્રથમ દિવસ.
,,	અંક ૧	,, ,, ,,
,,	વિષ્કંભક ૨ (विष्कम्भक १)	,, ,, ,,
,,	અંક ૨	,, ,, ,,
,,	વિષ્કંભક ૩ (प्रवेशक १)	વનવાસનું ત્રીજૂં પખવાડિયું.
,,	અંક ૩	,, ,, ,,
,,	વિષ્કંભક ૪ (प्रवेशक २)	,, ,, ,,
વિંધ્યાટવી.	અંક ૪	,, ,, ,,
જનસ્થાન.	અંક ૫	વનવાસનું તેરમું વર્ષ.
,,	વિષ્કંભક ૫ (विष्कम्भक २)	,, ,, ,,
અયોધ્યા.	અંક ૬	,, ,, ,,
જનસ્થાન.	વિષ્કંભક ૬ (विष्कम्भक ३)	વનવાસનું ચૌદમું વર્ષ
,,	અંક ૭	,, ,, ,,

શુદ્ધિની સૂચિ.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		(પ્રસ્તાવના)	
૧૧	૨૦	રૂપત	રૂપિત
૧૩	૭	ટંકાવાઇ	ટૂંકાવાઇ
૧૫	૧૦	વસવાનં	વસવાનૂં
	૧૨	વધનં	વધનૂં
	૨૭	શુલ્ક્ર	શુલ્ક
	૯,૧૧	ક્ષિતિમૃર્તા	ક્ષિતિમૃતાં
		(અનુવાદ)	
૧૩	૨૬	જરુર	જરુરિયાત
૧૯	૧૪	બોલની	બોલ ની
૨૧	૫	મહારાજ !	૦
	૧૭	બેઠા	બેઠો
૨૬	૯	પડે છે	પસારે છે
૨૯	૮	અહો..લીધે	અહોહો !
૩૦	૧૩	વાત ?	વાત !
૩૨	૧૬	તો	તે
૩૬	૧૨	ચિવા	ચિંતા
૩૮	૧૫	નમી	નથી
૩૯	૧૧	અનુજના	અનુજોના
૪૧	૫	સવ	[સર્વ
૪૪	૧૦	સારથિ	સુમંત્ર
૪૮	૧૬		મારૂં દુર્ભાગ્ય શું કહું ?
૪૯	૨૦	ચિત્ત	ચિત્તે
૫૩	૧૯	ग्रहणं	ग्रहणं
૫૭	૨૨	સ્રીએ	સૌએ
૫૮	૨૧	ગાય	ગોધો
૬૮	૧૪	જય કુમારશ્રીનો !	કુમારશ્રીનો
૬૯	૯-૧૦	આવશે...રહે છે.	મૂગો રહે છે.
	૧૧-૧૨		૦
	૨૧	ઇંદ્રિયો વશ, મનના દૃઢ,	
૭૩	૧૭	શું...હતો ?	મહારાજને પણી શાપ કેવો ?
૭૪	૩	વાગતની	વાગતાની
૭૫	૫	ધન્ય ઘડી !	અહા,
૭૧	૧૦	સ્વજનનો	સ્વજનનો
	૧૬	કાંઠી;	કાંઠી
૭૮	૭	સા	સો
૮૦	૨	તમે ઓળખ્યૂં ને	૦
	૧૩	મૈથિલી...છે	૦
૮૨	૧૨	માગે	માથે
૯૧	૨૧	રાજવૈબવ	રાજવૈભવ
૯૨	૧૨	આબહૂબ	આબેહૂબ
૯૪	૧	રાજ્યફળ	રાજ્યફળ
	૧૧	વર્ચસ	વર્ચસ
૯૬	૮	ચહડી	ઝાડી

शुद्धिसूचिः ।

पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।
१	१४	आय	आर्य
५	११	हसिदं विअ इच्छदि	परिहसिऊण विइगिच्छिदा
	११-१२	हसितुमिवेच्छति	परिहस्य विकित्सिता
९	८	श्रयताम्	श्रूयताम्
	१७	क्रंदितां	क्रंदितौ
११	६	वद्धा	वद्धौ
१२	६	पितृपरवन्ता	किल पितृमत्त्वे
१५	९	व्रजतु	भवतु
	१२	विण्णवेदा	विण्णवेदि
२०	७	वधृ	वधु
२२	९	महाराअ	महाराज
२५	१३	स्पृशामि..पश्यामि	पश्यामि..स्पृशामि
२६	१९	मलोकयन	मवलोकयन
२८	३	स्वर्गभव	संभव
	५	प्रतिशति	प्रविशति
	१३	स्वर्ग	स्वर्ग
	१४	रस्त:पुरं	रन्त:पुरं
	१६	वष्ण	वण्ण
२९	१	इति	०
३१	७	श्रोद्धतं	श्रोद्धृतं
३२	२	रण्यस्मभि	रण्यस्माभि
	३	निवद्यत	निवेद्यत
	१३	गच्छत्वम् ।	गच्छ त्वम् ।
३३	३	देवकुल	देवकुल
३३	३	शुल्कार्थ	शुल्कार्थं
	१८	श्रयताम	श्रूयताम्
३७	१०	प्रकृतिभि:	शेषा: प्रकृतिभि:
४४	१	इति	०
५३	५	श्रमा ।	श्रम: ।
५९	५	निवपनक्रिया	निवपन
६१	३	नारीभि:	च नृभि:
	७	मानवार्य	मानार्वार्य
६३	१३	अर्हत्यष	अर्ह एष
६४	१२	याच	याव
	१४	गम्तु	गन्तु
	१९	शूपर्णखा	शूर्पणखा
६८	२०	विषकम्भक	विष्कम्भक:।
७२	८	हत दारा	हतदारा
७४	१०	लण्स्यत	लप्स्यत
	२०	सकाशात	सकाशात
७७	४	मथा	मया
	५	पति	प्रति
	१०-११	अभिवादयेऽत्र-भवर्ताम ।	०
७८	१०	षष्ठाऽङ्क:	षष्ठोऽङ्क: ।
८१	४	सीता	सीतां
९२	२	કૌચ	કૌચ
९३	५	આધકારિણી	અધિકારિણી
	१९	દેઢ	દોઢી
९५	७	પીતિપાત્ર	પ્રીતિપાત્ર

પ્રતિમા.

પ્રસ્તાવના.

[નાંદી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.]

[સૂત્ર૦]

[ઉપજાતિ.]

ડરામણું દાનવજૂથ સેઃજે
શરે હણીને પવિભીપણે જે
વને વસી તાપસના શમાવે
સંતાપ પૂરા વણમાપ સાવે, ૧

સુલક્ષ્મણે સુપ્રિય જે પ્રજાને,
પત્નીવ્રતે જે પ્રતિ માન સૌને,
શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, સુમંત્રતુષ્ટ,
રક્ષો હરી નિર્ભર તેહ કષ્ટ ! ૨

માન્ય સભાજનોને હું વીનવું છું કે કવિશ્રી ભાસે રચેલું **પ્રતિમાદશરથ** કિંવા **પ્રતિમા** નામે નાટક અમે ભજવિયે છિયે, તે ધ્યાન દેઈ જોવા કૃપા કરશો. [બે ડગલાં ભરી પડદા તરફ મુખથી] આર્યા ! અહીં આવો.

[**નટી** પ્રવેશ કરી] આવી, આર્ય.

[**સૂત્ર૦**] સભાજનની પ્રસન્નતા સારૂં ચાલતી શરદ ઋતુ વિશે કંઇ ગાઓ.

[**નટી**] જેવી આજ્ઞા. [નીચેનું ગાયન ગાય છે.]

[ગાથા.]

વાતાવરણ બને સઉ શાંત; અને પદ્મ પુષ્પ અત્ર વિકસે;
નિરખી ઉર હરખી એ નિજ વાસે રાજહંસ વસે. ૩

[સૂત્ર૦] અહા ! આ આનંદદાયક સમયે

[ગાથા.]

વિહરે હંસી હર્ષિત વસ્ત્રે કાશરજના સરિત્તીરે,

[પડદા તરફ વળીને]

જયમ નૃપગૃહે પળે આ પ્રતિહારી મુદિત સિત ચીરે.

[બંને જાય છે.]

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૧.

[પ્રતિહારી પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતિ૦] છે કોઇ કંચુકી હાજર ?

[કંચુકી પ્રવેશ કરી] બાઇ ! શું કામ છે ? હું હાજર છું.

[પ્રતિ૦] આર્ય ! મહારાજશ્રી આજ્ઞા કરે છે, કે રાજકુમાર રામના રાજ્યાભિષેકની સર્વ સામગ્રી વગરવિલંબે હાજર કરો.

[કંચુકી] બાઇ ! મહારાજની આજ્ઞા અનુસાર સર્વ ઉપસ્થિત છે. જુઓ.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

છે ભદ્રાસન; નંદિદુંદુભિ અને છે છત્ર; છે ચામરે;
સોનાના કુશપુષ્પયુક્ત ભરિયા છે કુંભ તીર્થોદકે;
છે ક્રીડારથ; વાટ પૌર જન સૌ જોતા જ ઊભેલ છે;
વેદીએ ગુરુ સર્વમંગળ વળી આવી વિરાજેલ છે. ૧

[પ્રતિ૦] તો તો ઠીક.

[કંચુકી] ખરે જ,

[અનુષ્ટુપ.]

રાજા આજે મહારાજે રાજા શા રામને કરી
કૃતારથ પ્રજા પૂરી કરી આશિષ છે વરી. ૨

જાણીં છું ત્યારે. [કંચુકી જાય છે.]

[પ્રતિ૦ પરિક્રમણ કરી] અરે સંભવક ! તમે જાઓ, મહારાજના નામથી પૂજ્ય પુરોહિતને વીનવો કે ત્વરા કરે. [બીજી તરફ વળી] અને સારસિકા ! જા તું સંગીતશાળાએ ને નટવર્ગને જણાવ, કે આ માંગલિક પ્રસંગને અનુકૂળ કોઇ નાટક ભજવવાની તૈયારી રાખે. હવે હું જઈને મહારાજને નિવેદન કરૂં કે કશું એ બાકી નથી. [જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૧.

[હાથમાં વલ્કલ સાથે દાસી અવદાતિકા પ્રવેશ કરે છે.]

[અવ૦] ઓય રે ! પરિહાસમાં વલ્કલો ઊપાડી લાવી છું તેમાં તો મારૂં હઈયૂં આટલૂં કંપે છે, ત્યારે ખૂરી દાનતથી છાનૂંમાનૂં લેનારને શૂં થતૂં હશે ?

[એવે દાસી સાથે સીતા પ્રવેશ કરે છે.]

[સીતા] અલી, અવદાતિકા ખસિયાણી શી દેખાય છે, કેમ વારૂં ?

[દાસી] બાસાહેબ ! કંઇ કુચ્છિત કર્યૂં હશે.

[સીતા] ના રે ના, એ કુત્સિત કરે એવી નથી. હસવાનૂં કંઇ કર્યૂં હશે અને ખસવાનૂં થઈ પડ્યૂં હશે.

[અવ૦ પાસે આવી] હા, બાસાહેબ, મેં કુચ્છિત કર્યૂં નથી. ખમા બાશ્રીને.

[સીતા] અરે પણ કોણ તારો જવાબ માગે છે ? વારૂં, અવદાતિકા ! તારા ડાબા હાથમાં આ શૂં છે ?

[અવ૦] વલ્કલો છે, બાસાહેબ !

[સીતા] વલ્કલો કેમ આણ્યાં છે ?

[અવ૦] સાંભળો, બા. નેપથ્યપાલિકા બાઇ રેવા પાસે મેં એકાદ ઊતર્યૂંપાતર્યૂં વલકલ માગ્યૂં, તે એણે મને ન આપ્યૂં. મેં એને

તે માટે નોરા કર્યા, પણ તે એણે લેખવ્યા જ નહિ. ત્યારે હું 'બસ, આ તારો દંડ' કહી પરિહાસમાં બે કોરાં વલકલ લાવી છું.

[**સીતા**] અલી, મને એ શોભે ખરાં ?

[**અવ૦**] રૂડા રૂપને સર્વે શોભે. સુખે સુહાવિયે, બાસાહેબ.

[**સીતા**] લાવ, ત્યારે. [લેઈને ધારણ કરી] કહે, મને વલ્કલ કેવાં શોભે છે ?

[**અવ૦**] બહુ સારાં શોભે છે. બાશ્રીને અંગે એ વલકલ મટી જરિયાન બન્યાં છે.

[**સીતા** બીજી દાસી પ્રત્યે] અલી, તું શું કહે છે ?

[**દાસી** રોમાંચ સાથે] બાસાહેબ ! આર્ય બાલાકિ કહે છે કે અભિષેક છે.

[બીજી એક દાસી હરખાતી પ્રવેશ કરે છે.]

[**નવી દાસી**] વધામણી, બાસાહેબ.

[**સીતા**] અલી, શાની વધામણી ?

[**નવી૦**] કુમારશ્રીને રાજ્યાભિષેક કરે છે.

[**સીતા**] પણ સસરાજી કુશળ છે ને ?

[**નવી૦**] મહારાજ પોતે જ અભિષેક કરે છે.

[**સીતા**] એમ કે ! અહો, તેં તો એક નહિ, પણ બે વધામણી મને કહી ! લે, ખોળો ધર.

[**નવી૦**] ધરૂં, બાસાહેબ.

[સીતા આભૂષણ ઊતારીને આપે છે. નવી આવનારી દાસી તે લેઈને જાય છે.]

[**દાસી**] આ દુંદુભિ એ ગડગડે, બાસાહેબ.

[**સીતા**] હા રે હા.

[દાસી] અરે ! એ એકાએક બંધે પડ્યાં !

[સીતા] કંઇ વિઘ્ન પડ્યું હશે. રાજદ્વારમાં કંઇ કંઇ બનાવ ઉપર બનાવ બને છે.

[દાસી] હાં, મેં સાંભળ્યું હતું કે કુમારશ્રીને અભિષેક કરી મહારાજ પાધરા વને પધારનાર છે;

[સીતા] જો એમ હોય, તો એ અભિષેક ન જોઇયે.

[એવે રામ પ્રવેશ કરે છે.]

[રામ]

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

ગાજ્યાં વાદ્ય; રહ્યાં ટિકી વડિલ; હું બેઠો ય ભદ્રાસને;
નામેલા ઘટથી ખભા ઉપરથી, શીશે થયું સેચને:
સંબોધી તવ 'વત્સ ! જા, વસ વને' તાતે કહ્યું એમ; ને
મેં એ વેણ ચડાવિયાં શિર પરે નીચા નમી એમને. ૧

[અનુષ્ટુપ.]

તેમાં તે ધૈર્ય શું જોઈ પામે વિસ્મય માનવી ?
પુત્ર બોલ પિતાકેરા પાળે: છે વાત ના નવી.

માથેથી રાજ્યનો ભાર લેઈ લીધો એટલે હૃદય, અહા, પ્રફુલ્લિત થયું. ધન્ય ભાગ્ય; કે હું હતો તેનો તે રામ રહ્યો અને મહારાજ મહારાજ રહ્યા. મૈથિલીને મળૂં ને કહું. [પરિક્રમણ કરે છે.]

[અવ૦] બાસાહેબ ! કુમારશ્રી પધારે છે.

[સીતા] અહો આર્યપુત્ર પધાર્યા. [આસનથી ઊભાં થઈ] જય જય, આર્યપુત્ર.

[રામ] મૈથિલી ! આસને બિરાજો.

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[દાસી સીતા પ્રતિ અલગ] બાસાહેબ ! કુમારશ્રીનો વેષ તો એનો એ જ છે. પેલા સમાચાર ત્યારે શું ખોટા હશે ?

[સીતા દાસી પ્રતિ અલગ] આર્ય બાલાકિ જેવાનું કહેવું ખોટું ન હોય. પણ મેં તને કહ્યું નહિ, કે રાજદ્વારમાં કંઇ કંઇ બનાવ ઉપર બનાવ બને છે ?

[રામ] મૈથિલી ! તમે શાની વાત કરો છો ?

[સીતા] કશાની નહિ, આર્યપુત્ર. એ તો આ કહેતી હતી. કે અભિષેક છે.

[રામ] સાંભળો, હું તમને કહું. આજે મને ઉમળકા ભેર માતૃક નામથી સંબોધી, મહારાજે મને ઉપાધ્યાય અમાત્ય અને પ્રકૃતિ સમક્ષ કહ્યું, 'વત્સ ! આજથી તું સમસ્ત કોશલ દેશનો રાજા.'

[સીતા] આર્યપુત્રે તેનો શો ઉત્તર વાળ્યો ?

[રામ] તમે શું ધારો છો ? મેં શો ઉત્તર વાળ્યો હશે ?

[સીતા] હું તો ધારૂં છું કે કંઇ પણ કહેવાને બદલે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સાથે આર્યપુત્ર મહારાજના ચરણમાં માથું મૂકી રડી પડ્યા હશો.

[રામ] તમારૂં ધારવું બરાબર છે. હું એમના ચરણમાં પડ્યો; અને

[અનુષ્ટુપ.]

વહી ઉપર એઓનાં ને નીચે મમ અશ્રુએ
ભીંજવ્યા, કેશ મુજ ને પિતાના પાય, બેઉ એ. ૩

[સીતા] પછી ?

[રામ] પછી એમણે મને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો, પણ મેં માથું ધુણાવ્યા કર્યું. ત્યારે એમણે વૃદ્ધાવસ્થાના દોષો આગળ કરી એમના પંડના સમ દીધા.

[સીતા] પછી પછી ?

[રામ] પછી હું હારીને ભદ્રાસને બેઠો; અને

[વસંતતિલકા.]

હર્ષાશ્રુ સાથ શિર છત્ર ધર્યું પિતાએ
ને લક્ષ્મણે શુચિ કર્યો અભિષેક; ત્યાંયે
કાને કહ્યું જનકના કંઇ મંથરાએ
ને હું બચ્યો નૃપ થતો, ક્ષણ એક માંહે. ૪

] સીતા] આનંદની વાત. મહારાજ મહારાજ રહ્યા; અને આર્યપુત્ર આર્યપુત્ર રહ્યા. ઘણા આનંદની વાત.

[રામ] પણ, મૈથિલી, તમે આભૂષણ કેમ પ્હેર્યાં નથી ?

[સીતા] પ્હેરૂં છું, આર્યપુત્ર.

[રામ] ચાલો, તમે આભૂષણ સજો. હું દર્પણ ધરૂં છું. પણ રહો, દર્પણ પછી. કહો, હું આ શું જોઉં છું ? એ તે

[અનુષ્ટુપ.]

રવિનાં કિરણો છે કે વલ્કલો ? મુખ, હાં, હસે.
વલ્કલો એહ; ક્રીડા કે વ્રત અર્થે ધર્યાં હશે. ૫

અવદાતિકા ? તું જાણે છે શા માટે પ્હેર્યાં છે તે ?

[અવ૦] કુમારશ્રી ! એમને મનમાં કૌતક થયું, કે પોતાને વલકલ કેવાં શોભે છે ? તેથી બાશ્રીએ તે ધારણ કર્યાં છે.

[રામ] ઓહો, તમે તો ઇક્ષ્વાકુઓના અલંકાર ધારણ કર્યા છે ને શું? મૈથિલી! એ મને પ્રિય છે. આપશો?

[સીતા] અંહ, અંહ.

[રામ] કેમ ના પાડો છો વારૂ?

[સીતા] મને અમંગળના ભણકારા વાગે છે.

[રામ]

[અનુષ્ટુપ.]

ધર્યા પ્રથમ એ, મારૂં જે અર્ધું અંગ, તે તમે-
ક્રીડામાં-એ ધરૂં. ખેદ કાં અમંગળના ભ્રમે? ૬

[નેપથ્યમાં કારમી કરેળી પડે છે.]

[સીતા] અરે! આ કરેળી શી?

[રામ] હરિ હરિ!

[અનુષ્ટુપ.]

જણવે એ જરૂર કે વિધિએ વજ્રના દઈ
હણી મૌલ મહા વ્યક્તિ દાખવી પ્રભુતા સહી! ૭

[એવે શ્વાસભર્યો કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] અરે ધાઓ, કુમારશ્રી. બચાવો.

[રામ] કોને, કોને?

[કંચુકી] મહારાજને.

[રામ] હેં! કોણે કંઇ અનર્થ નીપજાવ્યો? કહો, કોણે?

[કંચુકી] સ્વજને,–

[રામ પોતાના પ્રત્યે]

[અનુષ્ટુપ.]

શરીરે ઘા કરે શત્રુ; હૈયે સ્વજન તો હણેઃ
એવા કયા સ્વજનનૂં નામ હા! લજવે મને? ૮

[કંચુકી] અને તે એ રાણી કૈકેયીએ.

[રામ] શું માજીએ ? ત્યારે તો શ્રેય જ ચિંતવ્યું હશે.

[અનુષ્ટુપ.]

રાણી ઇંદ્રસખાકેરાં મારાં વત્સલ માત જે,
તેમને હોય લિપ્સા શી, કે અશ્રેય કરે રજે ? ૯

[કંચુકી] એમણે આડી જીભ કરી કુમારશ્રીનો અભિષેક અધવચ અટકાવ્યો.

[રામ] એ તો માજીએ બહુ સારૂં કર્યું.

[માલિની.]

રઘુવર વનકેરો માર્ગ હાવાં ન લેશે.
કુંવરપદ નભીને છત્રછાયા ય રે'શે.
નૃપતિ ન બદલાયે ના પ્રજા મૂઝવાશે.
સહજ અનુજ ભેગા ભોગ મેં ભોગવાશે. ૧૦

[કંચુકી] અને 'આપો ભરતને રાજ્ય' એવી માગણી કરી,

[રામ]

[અનુષ્ટુપ.]

પલ્લામાં પરઠેલું તે પુત્રાર્થે માગનારનો
દોષ ના. દોષ તો રાજ્ય બંધુનું હરનારનો. ૧૧

[કંચુકી] અને વળી–

[રામ] બસ, બસ, આર્ય. માજીનું વગોણૂં હું સાંભળવા માગતો નથી. મને મહારાજના સમાચાર કહો.

[કંચુકી] પછી 'એમ હો' એવા અર્થમાં

[અનુષ્ટુપ.]

સાને હાથતણી આજ્ઞા મુખથી મૌન દીધ, ને
આવેગે શોકના મૂર્છા પામિયા પ્રભુ તે ક્ષણે.　૧૨

[કંચુકી જાય છે.]

[રામ] હેં ! મૂર્છા પામ્યા છે ?

[નેપથ્યમાં] 'હેં ! મૂર્છા પામ્યા છે ?' કહો છો ?

[રામ]

[અનુષ્ટુપ.]

ધૈર્યસાગર સૌમિત્રિ માઝા હા ! આજ વીસરે,
જેને કોપેલ પેખીને લોકના થોક થર્થરે.　૧૩

[પછી ધનુષ સહિત કોપાયમાન લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.]

[લક્ષ્મણ] 'હેં ! મૂર્છા પામ્યા છે ?' કહો છો ? જો પિત્ત તપતું હોય ને પિત્તો ઊછળતો હોય, તો

[હરિણી.]

ધનુષ સજિયે મા પ્રત્યેની વૃથા રતિ વીસરી.
જન નરમ ના બોલે, તેને નડે સ્વજને સહી.
તમ કર ન જો ચાલે, છૂટી મને પ્રભુ દીજિયે.
ખળ છળ રમે તે ના જીવે ધરાર ધરાતળે.　૧૪

[સીતા] હહા ! આ રઢાડોળમાં વત્સ ચાપ ચડાવે છે ! એ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે.

[રામ] શું છે, વત્સ ?

[લક્ષ્મણ] 'શું છે ?' પૂછો છો ?

[અનુષ્ટુપ.]

આર્યનૂં હકનૂં રાજ્ય હરાયૂં અવ છે બળે;
મૂર્છામાં મૃત્યુની તાતે ઢળ્યા છે ધરણીતળે.　૧૫

શંકા શું તે છતાં છે, કે પૂછો છો આર્ય આમ આ?
એ તે કે'વી ક્ષમાની કે શૂન્યતાની મનોદશા? ૧૬

[રામ] વત્સ! હું રાજા ન થયો તેનો તને પરિતાપ થાય છે! તું ભૂલ કરે છે, ભાઇ.

[અનુષ્ટુપ.]

હોય રાજા ભરત કે રામ, તે તુલ્ય બે ય છે.
તું ધનુર્ધર છે તેને, વીર, રાજા જ સેવ્ય છે. ૧૭

અને વત્સ! તને પૂછું છું, હું તે

[વસંતતિલકા.]

પાળંત વાયક પિતા પ્રતિ ચાપ નામૂં?
પલ્લૂં અહંત જનની પ્રતિ તીર સાંધૂં?
વ્હાલે ભર્યા અનુજના પ્રતિ ઘાવ વામું?
તું વત્સ! ઇષ્ટ વદ. પાપ કયું જ બાંધૂં? ૧૮

[લક્ષ્મણ આંખમાં આંસુ સાથે] આર્ય મર્મવાક્ય વદો છો, પણ અફસોસ! હકીકત જાણતા નથી.

[અનુષ્ટુપ.]

વરસો ચૌદ મા વાસ માગે છે આર્યનો વને.
મૂર્છા પામ્યા મહારાજ આઘાતે એ જ દારુણે. ૧૯

[રામ] એને લીધે જ શું પિતાશ્રી મૂર્છાગત થયા છે? અરે શા માટે મુરબ્બીને એમ લાચારી ભોગવવી પડે? મૈથિલી,

[અનુષ્ટુપ.]

સજાવે વલ્કલો માજી શુભાર્થે, લાવિયે, સજૂં.
ન સેવેલૂં ન સાધેલૂં કો નૃપે તપ, તે ભજૂં. ૨૦

[સીતા] કૃપા રાખો, આર્યપુત્ર,

[રામ] મૈથિલી ! તમે શું કહેવા માગો છો ?

[સીતા] હું તો સાથે આવનારી છું.

[રામ] મારે એકલાને જવાનું છે.—

[સીતા] માટે જ હું સાથે રહેવા ઇચ્છું છું.

[રામ] વન વેઠવાનું છે.

[સીતા] તમારા સહવાસમાં મારે મન તે રાજભવન છે.

[રામ] સાસુજી અને સસરાજીની સેવા ચૂકશો.

[સીતા] એ અપરાધ માટે હું દેવસ્વરૂપ માતાપિતાના ચરણમાં માથું મૂકી ક્ષમા માગું છું.

[રામ] વત્સ લક્ષ્મણ, વાર ને આ તારાં ભાભીને.

[લક્ષ્મણ] આર્ય ! એઓ ખરૂં જ પગલું ભરે છે. મેં કેમ વાર્યાં જાય ?

[માલિની.]

ગ્રહણ સમય રે' છે તારલી ચંદ્ર સાથે.
વનતરુ સહ વલ્લી એ પડે વૃષ્ટિ વાતે.
કળણુગત કરીને હાથણી એ ભજે છે.
પ્રતિપદ પતિકેરો સાથ પત્ની સજે છે. ૨૧

[એવામાં કેટલાંક વલ્કલો લેઈ એક દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] જય કુમારશ્રીનો; અને જય બાશ્રીનો. નેપથ્યપાલિકા બાઇ રેવા નમસ્કાર કરી બાસાહેબને વીનવે છે, કે અવદાતિકા નેપથ્યશાળામાંથી કોરાં વલ્કલ લાવી છે તે ઉપરાંત બીજાં પણ કોરાં વલ્કલ નિવેદન કરૂં છું. તેમાંથી જેટલાં જોઇયે તેટલાં ઉપયોગમાં લેશો.

[રામ] બાઇ ! લાવ, એ અમારે જોઇયે છે. એમની જરુર પૂરી પડી છે, એટલે એમને નહિ જોઇયે.

[દાસી] લીજિયે, કુમારશ્રી !

[દાસી જાય છે. રામ વલ્કલ લેઇ ધારણ કરે છે,]

[લક્ષ્મણ] કૃપા રાખો, આર્ય, મને ટાળી ન મૂકો.

[અનુષ્ટુપ.]

વસ્ત્રાભૂષણ સર્વેમાં પાડો છો મુજ ભાગ જો,
મને આપ્યા વિના શાને વલ્કલો આર્ય તો સજો ? ૨૨

[રામ] મૈથિલી ! તમે વત્સને વારો.

[સીતા] તમે ન આવશો, વીરા.

[લક્ષ્મણ]

[અનુષ્ટુપ.]

પૂજ્યના પાય આર્યા શું એકલાં જ તળાસશો ?
તમે દક્ષિણ લેજો; ને મુજને વામ આપશો. ૨૩

[સીતા] આપો, આર્યપુત્ર, આપો વલ્કલ. વત્સ ભલે આવે. એમનું દિલ દૂખાય છે.

[રામ] માજી સુમિત્રાની કૂખ દીપાવનારા ભાઇ ! લે આ વલ્કલ.

[અનુષ્ટુપ.]

ઇંદ્રિયાશ્વતણી તીખી વાગ વલ્કલ તે જ છે.
બેસણે વ્રતહસ્તીના એ જ અંકુશ તેજ છે. ૨૪
ખેડણે ધર્મરથના એ જ સારથિ દક્ષ છે.
એ જ છે, એ જ, તપના રણે કવચ રક્ષકે. ૨૫

[લક્ષ્મણ] મોટી કૃપા.

[લક્ષ્મણ વલ્કલ ધારણ કરે છે.]

[રામ] વનવાસની વાત સાંભળી ચોકમાં લોકનાં ટોળે ટોળાં ભરાયાં છે. જવાનો માર્ગ નથી.

[લક્ષ્મણ] હું આગળ થઈ માર્ગ કરાવું છું. ખસો, ભાઇઓ, ખસો.

[રામ] મૈથિલી ! ઘુમટ વાળવાની જરુર નથી.–

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[રામ] અને નગરવાસીઓ ! તમારે પણ દૃષ્ટિ આડી વાળવાનું કારણ નથી.

[ઇંદ્રવજ્રા.]

સૂર્યાન્વયે વલ્કલિની વધૂને
ભાળો ભલે સૌ દગ અશ્રુપૂર્ણું.
યજ્ઞે વિવાહે વિપદે વને વા
સ્ત્રીને નથી બાધ નિહાળવામાં. ૨૬

[એટલામાં કંચુકી શ્વાસભર્યો પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] કુમારશ્રી ! રહો, રહો. મહારાજ પોતે પધારે છે.

[પ્રહર્ષણી.]

ચાલો છો વન પ્રતિ આપ; સાથ રે' છે
વૈદેહી; અનુગત વત્સ લક્ષ્મણે છેઃ
જાણુંતાં ક્ષિતિરજ પૂર્ણ જીર્ણ દેહે
ડોલંતે વનગજ તુલ્ય એહ આવે.

[લક્ષ્મણ] આર્ય !

[અનુષ્ટુપ.]

અમને વલ્કલો અંગે ધરી વિચરતા વને
જોવાથી ફળ શું ? ક્લેશ થાશે અત્યંત તાતને. ૨૭

[રામ] વત્સ લક્ષ્મણ ઠીક કહે છે. માટે, આર્ય,

[અનુષ્ટુપ.]

વળિયે વનની વાટે તે વાંસે સ્મૃતિ આપતાં
નિરખી નિરખી સ્થાનો અમ એ શમવો વ્યથા. ૨૮

[ત્રણે ચાલતાં થાય છે.]

इति वल्कलधारणं नाम प्रथमोऽङ्कः ।

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૨.

[કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] અરે પ્રતિહારો અને પ્રતિહારીઓ, ખબરદાર! કોઇ પોતાનું સ્થાનક મૂકી રસળતા નહિ.

[પ્રતિહારી પ્રવેશ કરી] કેમ, શું છે, આર્ય ?

[કંચુકી] મહારાજને કરાર નથી. એમણે પોતાનું વચન ન હારવા રામને લાચારીએ વન જતા રોક્યા નહિ, પણ પુત્રના જવાથી વિરહાગ્નિએ એમનું હૃદય અત્યંત સંતપ્ત થયું છે, અને એ ઉન્માદને વશ થઇ રામનું નામ લવ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં મહારાજ જળમંદિરે પોઢ્યા છે. અફ્સોસ,

[વસંતતિલકા.]

ના ઓળખાય પ્રલયે જયમ સિંધુ ક્ષીણ,
ભૂભ્રષ્ટ ભાસ્કર વળી જયમ તેજહીન,
ને જેમ મેરુ અચળે સ્થિરતાવિહીન,
જાયે લખ્યા ન ત્યમ ભૂપતિ શોકલીન. ૧

[પ્રતિ૦] ઓ માડી રે, મહારાજની એ દશા છે?

[કંચુકી] જાઓ, બાઇ, તમે તમારે સ્થાનકે. સૂતું છે એ.

[પ્રતિ૦] આ ચાલી, આર્ય. [જાય છે.]

[કંચુકી] ખરે જ, કુમારશ્રીના જવાથી સારી અયોધ્યા શૂન્યકાર બની છે.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

હાથી ના તૃણ ખાય. ના હણહણે અશ્વો. ગળે નેન, ને
કાં સ્ત્રી, કાં શિશુ, વૃદ્ધ કાં, તરુણ કાં, સર્વે અયોધ્યા વિશે
વીસારી અવ ખાનપાન કરતાં કલ્પાંત એકી ટશે,
જાયે જે દિશ રામ લક્ષ્મણ અને સીતા, જુએ એ દિશે. ૨

હું પણ હવે મહારાજની તેનાતમાં જળમંદિરની દોઢીએ હાજર થાઉં. [પરિક્રમણ કરી] આ મહારાજ વિરાજે. એમની પાસ મહાદેવી કૌશલ્યા અને દેવી સુમિત્રા છે, તે પુત્રના વિરહનો શોક દબાવી હઈયૂં હાથ રાખી મહારાજને આશ્વાસન આપે છે. હહા ! સ્થિતિ મહા વિષમ છે.

[અનુષ્ટુપ.]

'અરે રામ ! અરે રામ !' વદતા લથડી પડી
ઊઠી ઊઠી નિહાળે એ રામે લીધેલ વાટડી ! ૩

[કંચુકી લથડિયૂં ખાઈ બેસી જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૨.

[બેહાલ સ્થિતિમાં રાજા બે રાણી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા]

[વસંતતિલકા.]

રે વત્સ રામ સઉનાં ઉર હારનારા !
રે વત્સ લક્ષ્મણ સુલક્ષણ ધારનારા !
રે જાનકી શુચિ પતિવ્રત પાળનારી !
વ્હાલાં ! વસ્યાં વન તમે. ઉર સોસ ભારી. ૧

દીકરા રામ ! વત્સ લક્ષ્મણ ! વહુવર વૈદેહી ! બોલો ને, મારાં વ્હાલાં ! અરે કૌશલ્યાની કૂખ દીપાવનાર ! તૂં કયાં છે ?

[અનુષ્ટુપ.]

ઉરે રોષ, દગે ઈર્ષ્યા ન જેને, વડિલોતણી
સેવામાં સજ્જ તૂં કયાં છે ? પ્રતિજ્ઞાપાળ ! બોલની. ૨

વત્સ લક્ષ્મણ ! કયાં છે તૂં ? અરે, પણ ભાઇ ઉપરના વ્હાલમાં તણાઈ બાપ ઉપરનૂં વ્હાલ ઊતારનાર એ લક્ષ્મણને જોવાને મારૂં મન તલસે છે, એ અજબ છે ! વહુવર વૈદેહી ! કયાં છે તૂં ?

[અનુષ્ટુપ.]

રામે મૂકી ગયો; દાખી અપ્રીતિ અતિ લક્ષ્મણે;
અપકીર્તિ રળેલાને તેં એ દીધ તજી મને ? ૩

અરેરે ! કોઇનો એ ઉત્તર વળતો નથી; સૂનું સટ જણાય છે. અફસોસ ! ક્યાં ગયો મારો રામ ? ક્યાં ગયો એ મારી રુખ રાખનારો ? ક્યાં ગયો એ રાજ્યને તૃણ તુલ્ય તજી દેનારો ? ક્યાં છે એ દૂખિયારાની દયા ખાનારો ? ક્યાં છે એ સર્વનાં હૃદય અને નયન ઠારનારો ? વત્સ રામ ! વૃદ્ધ પિતાને તજી ધર્મ ને તપ સાધવાં હોય ? આવ, વત્સ, આવ. હરિ હરિ !

[ગાથા.]

જ્યમ રવિ જાતાં છાયા અને દિને જાય એહ સંઘાતે,
રામ જતાં ત્યમ સીતા ને લક્ષ્મણ પણ ગયાં સાથે ! ૪

અરે ભૂંડા વિધિ !

[અનુષ્ટુપ.]

કાં અપુત્ર મને, ને કાં અન્યનો પુત્ર રામને.
અને કાં વનની વ્યાઘ્રી કૈકેયીને ન કીધ તેં ? ૫

[કૌશલ્યા] મહારાજ ! શાંત થાઓ. અત્યંત સંતાપમાં ને સંતાપમાં કાળજૂં ફટકી જાય. આવશે સમય વીત્યે એ વહુવર અને એ કુંવરો, અને મહારાજ તેમને જોશો.

[રાજા] એ કોણ બોલ્યું ?

[કૌશલ્યા] એ તો હું નિઃસ્નેહ પુત્રને જન્મ આપનારી.

[રાજા] શું કૌશલ્યા ? સર્વ જનનાં હૃદય અને નયન ઠારનાર રામને જન્મ આપનારાં કૌશલ્યા બોલ્યાં ?

[કૌશલ્યા] હા, એ જ હું મંદભાગિની, મહારાજ.

[રાજા] મહાદેવી ! તમે મહા ભાગ્યશાળી છો, જેણે રામ સરખા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. પણ, કૌશલ્યા,

[અનુષ્ટુપ.]

ખોઈ ઇંદ્રિયનું વિત્ત દુ:ખ દારુણ, હાય, આ
દાવાનળ સમાણૂં મેં ના ખળાય, ખમાય ના. ૬

વારૂ, બીજૂં કોણ બેઠૂં છે ?

[કૌશલ્યા] મહારાજ ! વત્સ લક્ષ્મણ—

[રાજા અધવચ ઝબ બેઠા થઈ જઈ] ક્યાં છે વત્સ લક્ષ્મણ ? અફસોસ ! હૂં એને દેખતો નથી.

[રાણીઓ લથડતા રાજાને ઝાલી લે છે.]

[કૌશલ્યા] મહારાજ ! હૂં એમ કહેતી હતી કે વત્સ લક્ષ્મણનાં જનની સુમિત્રા બેઠાં છે.

[રાજા] અહો દેવી સુમિત્રા !

[અનુષ્ટુપ.]

તમ પુત્ર જ સત્પુત્ર લેખૂં હૂં, સહચાર જે
રઘૂત્તમતણો રાને છાયા વત રહ્યો સજે. ૭

[કંચુકી પ્રવેશ કરી] મહારાજનો જય. મહારાજ ! સુમંત્રજી આવ્યા છે.

[રાજા એકદમ બેઠા થઈ] હાં, મારા રામને લેઈને એ આવ્યા કે ?

[કંચુકી] મહારાજ ! કુમારશ્રી રથમાં નથી.

[રાજા] હેં ! એ સૂને રથે આવ્યા છે ? અફસોસ,

[અનુષ્ટુપ.]

રથે સૂને દિશા સૂની ભાળું; ભાગ્યો મનોરથે;
ને તેડૂં ધર્મરાજાનૂં લેઈ આવ્યો, લહૂં, રથે. ૮

[રાણીઓ] મહારાજ ! મહારાજ ! સ્વસ્થ થાઓ. [શરીરે હાથ ફેરવે છે.]

[રાજા શુદ્ધિમાં આવી] શું કહ્યું, બાલાકિ ? સુમંત્ર આવ્યા છે ?

[કંચુકી] જી, મહારાજ.

[રાજા] એમને સત્વર મોકલો અહીં.

[કંચુકી] આજ્ઞા, મહારાજ. [જાય છે.]

[રાજા અર્ધ બેભાન અવસ્થામાં]

[અનુષ્ટુપ.]

ધન્ય તે વાયુ, વનમાં સરતા જે સરોવરે
રામના અંગનો સ્પર્શ વનવાસે સુખે કરે. ૯

[એવે સુમંત્ર પ્રવેશ કરે છે.]

[સુમંત્ર] હહા ! જ્યાં નજર નાંખું છું, ત્યાં સર્વે રાજસેવકો

[શાલિની.]

ગાઢા શોકે રામ જાતાં જ ખૂડી
બેઠેલા સૌ કામ ને કાજ છોડી
દાઝી ઝાઝા ભૂપકેરા પ્રલાપે
ચિત્તાતંકે અશ્રુ ઢાળે અમાપે. ૧૦

[રાજાના બિછાના પાસે જઈ પ્હોચી] જય જય, મહારાજ.

[રાજા શુદ્ધિમાં આવી] ભ્રાતા સુમંત્ર ! આ હીણભાગીને સમાચાર કહો.

[શિખરિણી.]

કહો, ક્યાં છે વ્હાલો મુજ સુત વડો? છે ખબર શી
વધૂ વૈદેહીની ગુરુજન વિશે ભક્તિમયની?
કરે છે શું, ભાખો, અનુગત સુમિત્રાસુત સહી?
કહાવ્યું એઓએ મરણમુખને છે કંઇ વળી? ૧૧

[સુમંત્ર] મહારાજ! એમ માં બોલો.

[રાજા] સાચે, મારાથી અઘટિત બોલાયું. તપ તપતાં પ્રત્યે એ વચન યુક્ત નથી. કહો, એમનું તપ નિર્વિઘ્ન સધાય છે? અને વનો નિર્બાધ છે? અને વૈદેહીએ અટનનો શ્રમ વેઠચો જાય છે?

[સુમિત્રા] સુમંત્રજી! વલ્કલના અલંકાર સજી સાથે વનવાસે નીકળેલાં, વયે ન્હાનાં પણ ગુણે મોટાં, એ સર્વેએ અમને શું કહાવ્યું છે?

[સુમંત્ર] સર્વે મહારાજને–

[રાજા] ના, એમ નહિ. મારા કાનને રસાયનરૂપ અને હૃદયને ઔષધરૂપ એમનાં નામ દેઇને સંદેશા કહો.

[સુમંત્ર] આજ્ઞા મહારાજની. આયુષ્માન રામ,

[રાજા] આ રામ. નામાક્ષર કાને પડતાં જ જાણે એને હું જોઉં છું. પછી?

[સુમંત્ર] આયુષ્માન લક્ષ્મણ,

[રાજા] આ લક્ષ્મણ. પછી પછી?

[સુમંત્ર] આયુષ્મતી જનકકુમારી,

[રાજા] આ વૈદેહી. પહેલો રામ, પછી લક્ષ્મણ, પછી વૈદેહી! એ તો ક્રમ ભંગ કર્યો.

[સુમંત્ર] કેમ વારૂં ?

[રાજા] રામ, વૈદેહી, લક્ષ્મણ; એ જ ક્રમ હોય.

[અનુષ્ટુપ.]

રામ લક્ષ્મણના મધ્યે સીતા રે'વી વને ઘટે.
વગડો રગડો ભૂંડો. ત્યાં એને હોય ઓથ એ. ૧૨

[સુમંત્ર] આજ્ઞા, મહારાજ. આયુષ્માન રામ,

[રાજા] આ રામ.

[સુમંત્ર] આયુષ્મતી વૈદેહી,

[રાજા] આ વૈદેહી.

[સુમંત્ર] આયુષ્માન લક્ષ્મણ,

[રાજા] આ લક્ષ્મણ. રામ ! વૈદેહી ! લક્ષ્મણ !

[અનુષ્ટુપ.]

જોવા કે સ્પર્શવા પામું તમને એક વાર હું,
તો તે અમૃતથી જીવું મરતો; એમ હું લહું. ૧૩

[સુમંત્ર] સર્વે શૃંગવેરપુરે રથથી ઊતર્યાં, અયોધ્યાની દિશામાં મુખ કરી ઊભાં અને માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યા. પછી મહારાજને-શું કહાવવું તેના વિચારમાં પડ્યાં; અને

[અનુષ્ટુપ.]

વિચારી ચિર કે'વાનું નિર્ધારી ઓઠ હાલિયા,
ત્યાં ક્રમે કંઠ રૂંધાયે અબોલ્યાં ચાલતાં થયાં. ૧૪

[રાજા] હં ! 'અબોલ્યાં ચાલતાં થયાં' ? [રાજાને ઝોબો આવે છે.]

[સુમંત્ર સત્વર કંચુકીને બાજુ ઉપર] બાલાકિ ! અમાત્યોને કહો કે છેલ્લે ક્યારે પાણી છે.

[કંચુકી સુમંત્રને બાજુ ઉપર] આ ચાલ્યો. [જાય છે.]

[રાણીઓ] મહારાજ ! મહારાજ ! હૃદયૂં હાથ રાખી સ્વસ્થ થાઓ. [ઝોબો વાળવાના ઉપચાર કરવા મંડી જાય છે.]

[રાજા ઝોબો વળતાં]

[અનુષ્ટુપ.]

દેખતો હૂં નથી, દેવી ! અડાડો હાથ. છો કહીં ?
ગયેલૂં રામમાં વાળ્યૂં વળતૂં મન છે નહિ. ૧૫

વત્સ રામ !

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

સોંપી રાજ્ય તને, પ્રજા સુનૃપના યોગે નચિંતી કરી,
તારી ઋદ્ધિ સજાવવા અનુજને ખાંતે તને ભાળવી,
ધાર્યૂં'તૂં મનમાં તપોવન વિશે રે'વા જઈ મેં; તહીં
દેવીએ લઘુ નેત્રના નિમિષમાં સૌ ધૂળ વાળ્યૂં સહી ! ૧૬

સુમંત્ર ! કૈકેયીને કહો, કે

[અનુષ્ટુપ.]

થાઓ રાજી : ગયો રામ. જાય છે જીવ નીકળી;
તેડો ભરતને વેગે; ભૂંડાઈ તમ રો' ફળી ! ૧૭

[સુમંત્ર] આજ્ઞા મહારાજની. [જાય છે.]

[રાજા ફાટી આંખે ઉન્માદમાં] અહોહો ! પિતૃદેવો પધાર્યા. રામના સમાચાર સાંભળી સંતપ્ત બનેલા મારા હૃદયને એ આશ્વાસન આપવા આવ્યા હશે. અરે !

[પુષ્પિતાગ્રા.]

હરિસુહૃદ દિલીપ આ. અરે! આ
રઘુ. મુજ પૂજ્ય પિતા અજે ખરે આ.
ક્યમ દરસન દીધ? ઊર્ધ્વ લોકે
મમ તમ શું વસવા સમો થયો કે? ૧૮

રામ! વૈદેહી! લક્ષ્મણ! હું પિતૃલોકમાં સિધાવું છું. પિતૃદેવો! હું આવ્યો. [જીવ જતો રહે છે.]

[સર્વે] ઓ મહારાજ રે! ઓ ઓ ઓ!

[પડદો પડે છે.]

इति दुर्मरणं नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૩.

[સુધાકાર પ્રવેશ કરે છે.]

[સુધા૦] ભટ સંભવકે ફરમાવેલું બધું એ કામ હું કરી રહ્યો. હવે જરા આરામ લેઊં. [સુએ છે.]

[એવામાં રાજસેવક સંભવક પ્રવેશ કરે છે.]

[સંભ૦] કમબખ્ત ! ઘોંટે છે કે ? [લાત લગાવી દે છે.]

[સુધા૦ ઊભો થઈ જઈ હાથ જોડી] દાસનો કંઇ વાંક, માબાપ ?

[સંભ૦] ના રે, તારો તલભારે વાંક નથી ! મેં તને ફરમાવ્યું હતું, તેમાંનું તે શું કર્યું છે ? સ્વર્ગવાસી મહારાજ દશરથની પ્રતિમાના દર્શનાર્થે રણવાસથી ત્રણે રાણીસાહેબ અબઘડીક પધારશે.

[સુધા૦] માબાપ, જુઓ તો ખરા. ગભારામાં કબૂતરે તાંતણા ને તરણાંનાં તોરણો બાંધ્યાં હતાં તે કાઢી નાંખ્યાં છે; ભીંતોએ રાતાચંદનના હાથા દીધા છે; બારણે ફૂલના હાર લટકાવ્યા છે; અને આંગણામાં વેળુ પાથરી છે. કહો, શું મેં અધૂરૂં રાખ્યું છે ?

[સંભ૦] ત્યારે તું સુખે જા ઘેરઃ તથા હું જઊં અમાત્ય પાસે અને જાહેર કરૂં, કે બધું એ કહ્યા પ્રમાણે કર્યું છે.

[બંને જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૩.

[સારથિ સાથે રથારૂઢ ભરત પ્રવેશ કરે છે.]

[**ભરત** ચિંતાતુર હૃદયથી] સારથિ ! હું વરસોનાં વરસો થયાં મોસાળમાં હતો, તેથી અયોધ્યાના સમાચારથી અજાણ્યો છું. હવણાં જ મેં સાંભળ્યું, કે મહારાજનું શરીર બહુ અસ્વસ્થ છે. તમે મને કહો, એમને

[શિખરિણી.]

થયું છે શું ?

[સારથિ]

પીડા અતિ વિષમ છે ભીંતર હૃદે.

[ભરત]

કહે છે શું વૈદ્યો ?

[સારથિ]

'ગતિ અમ અહીં છે નહિ' વદે.

[ભરત]

ક્ષુધા નિદ્રા છે ને ?

[સારથિ]

વણુ અશન લોથે ક્ષિતિતળે.

[ભરત]

વળે વેળા ?

[સારથિ]

વાળે વિધિ !

[ભરત]

ઝટ કરો. ચિત્ત વિછળે. ૧

[સારથિ] આજ્ઞા, આયુષ્માન. [રથ પૂરપાટ હાંકે છે.]

[ભરત] અહો ! શો રથનો વેગ છે ! એને લીધે

[શિખરિણી]

દ્રુમો દોડ્યાં જાયે અવ; પરિધિમાં દૂર ધરતી
પડે પૂરે વાધી સરિત સરિખી, અંતર ફિટી;
ટળે આરા; જામે વરતુળ વળી ચક્રગતિથી;
અને ઊડે મ્હોરે પથરજ, નથી પૂંઠળ થતી. ૨

[સારથિ] આયુષ્માન ! હવે અયોધ્યા પાસે છે. આ ઘટ્ટ છાયાવાળાં વૃક્ષોનો ઘેર એ કહી આપે છે.

[ભરત] બહુ સારૂં. સ્વજનને મળવાના ઉમંગે મને અધીરો બનાવ્યો છે. મારા ઊતાવળા મનને તો ભણકારા વાગી રહ્યા છે, કે જાણે હૂં ઘેર પ્હોંચ્યો અને

[મેઘમાલા.]

જનક ચરણમાં પડ્યો હૂં; અહી
હાથ ઊઠાડિયો સદ્ય તાતે મને;
પરમ ઉમળકે મળ્યા ભ્રાત;
હર્ષાશ્રુએ માતનાં હૂં ન્હવાયો તને;

'નરપતિ સરિખા થયા', 'ખીલિયૂં
અંગ', 'ઊંચા વધ્યા એ', વખાણ્યો જને;
'હહહહ હસિયા અનેરી જ
વાણી અને વેષ લેખી લહૂં લક્ષ્મણે. ૩

[**સારથિ** સ્વગત] અહા ! કુમાર વ્હેલા વ્હેલા અયોધ્યા પ્હોચી જવા તલપી રહ્યા છે, પણ એ જાણતા નથી કે મહારાજ તો મરી ગયા છે અને એમના મનના મનોરથ મિથ્યા નીવડનારા છે! હૂં જાણૂં છૂં, પણ મારાથી કેમ કહેવાય?

[અનુષ્ટુપ.]

વડા ઐશ્વર્યના લોભે માજીએ રાજ્ય માગિયૂં;
વર્ષ ચૌદ વને રે'વા અગ્રજે ઘર ત્યાગિયૂં; ૪
અને પ્રાણ પિતાજીએ તજિયા પરિતાપથી.
વિપરીત થઈ વાત ? કોનાથી જાય એ કથી ? ૫

[એવે કેકયનો રાજસેવક પ્રવેશ કરે છે.]

[**રાજસે૦**] જય કુમારશ્રીનો.

[**ભરત**] કેમ, શત્રુઘ્ન આવી પ્હોચ્યો ?

[**રાજસે૦**] કુમાર નજીકમાં જ છે. મને પૂજ્ય ઉપાધ્યાયે આપની હજુરમાં આગળ મોકલ્યો છે. એમણે કહાવ્યૂં છે,

[**ભરત**] શૂં વારૂ ?

[**રાજસે૦**] કે કૃત્તિકા નક્ષત્ર હજુ એક ઘડી પ્હોચે છે. એ ઊતર્યા પછી રોહિણી નક્ષત્રમાં કુમાર અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરજો; ઊતાવળ ન કરશો.

[**ભરત**] ઠીક, એમ કરીશ. ગુરુશ્રીનૂં વચન મેં કદી લોપ્યૂં નથી. તમે જાઓ.

[રાજસે૦] આજ્ઞા કુમારની. [જાય છે.]

[ભરત] હવે મારે ક્યાં થોભવું ? હાં, પણે ઝાડની ઘટામાં મંદિર દેખાય છે, ત્યાં ઘડી થોભૂં. એથી બે કામ સધાશે, દેવનાં દર્શન કરાશે અને વીસામો ખવાશે. શિષ્ટાચાર છે કે વીસામો ખાઈને નગરમાં પ્રવેશ કરવો. સારથિ ! રથ રાખો.

[સારથિ] આજ્ઞા, આયુષ્માન. [રથ રાખે છે.]

[ભરત રથથી ઊતરી] રથ એકાંત સ્થળે લેઈ જઈ ઘોડાઓને વીસામો ખવરાવો.

[સારથિ] આજ્ઞા, આયુષ્માન. [રથ લેઈને જાય છે.]

[ભરત મંદિર પાસે આવી પ્હોચતાં] અહો ! પરથારમાં સુંદર આકારના પુષ્પ અને લાજાના ચોક પૂર્યા છે. ભીંતોએ રાતા ચંદનના હાથા દીધા છે. બારણે ફૂલના હાર લટકાવ્યા છે. આસપાસ આંગણામાં વેળુ પાથરી છે. આ તે પર્વપૂજા હશે કે પરમ આસ્થાની નિત્યપૂજા ? કયા દેવનું આ મંદિર હશે ? ત્રિશૂળ કે ગરુડધ્વજ જેવું બાહ્ય ચિહ્ન કંઇ છે નહિ. અંદર જઈશ, એટલે સમજાશે. [પ્રવેશ કરીને] અહા ! પાષાણોમાં ઘડતરની સફાઈથી શી મધુરતા સ્ફુરે છે ! આકૃતિઓમાં શી ભાવમયતા ઝળકે છે ! મૂર્તિઓ દેવતાઈ છતાં એવી છે કે મનુષ્યને ન ભય કે સંકોચ ઊપજે. આ ચતુર્વ્યૂહ કયા દેવોનો હશે ? એ જે દેવ હોય, તે હો; મારા મનમાં તો બહુ ભાવ ઊભરાય છે.

[અનુષ્ટુપ.]

દેવ છે પૂજ્ય; નમવા જોગ છે એ. ખરૂં, ખરૂં,
વણ મંત્ર નમસ્કાર શબ્દની રીતનો કરૂં. ૬

[એવે મંદિરનો સેવક આવે છે.]

[સેવક] પ્રતિમાગૃહમાં કોઈ પુરુષ છે. એનાં રૂપ અને આકૃતિ લગભગ પ્રતિમાઓને મળતાં છે. નિત્યસેવા કરી હું જમવા ગયો હતો, તે દરમિયાન એ આવ્યો હોવો જોઈએ. એ કોણ હશે? મંદિરમાં જાઉં અને જોઉં. [અંદર દાખલ થાય છે.]

[ભરત] નમસ્કાર !

[સેવક] અરે રહો, એમને એમ નમસ્કાર નથી કરવાનો.

[ભરત] કાં, ભાઇ ?

[અનુષ્ટુપ.]

શા માટે અટકાવો છો? અમમાં કંઇ નેષ્ટ છે?
પૂજામાં ઇષ્ટ વ્રત કો કે કો વિધિ વિશિષ્ટ છે? ૭

[સેવક] એવા કોઇ કારણને લીધે હું દર્શન રોકતો નથી. પરંતુ દેવતા ધારી તમે નમસ્કાર કરતા હતા, તે નમસ્કારની જરુર ન હોવાને લીધે તેની જ ના પાડું છું.

[ભરત] ઠીક. મને કહેશો, આ કોણ છે ?

[સેવક] એ ઇક્ષ્વાકુઓ છે.

[ભરત હર્ષ સાથે] ઇક્ષ્વાકુઓ તો અયોધ્યાના રાજાઓ. એઓ તો જગત્પ્રસિદ્ધ છે,

[સુવદના.]

સ્વીકારી દેવસેનાપતિપદ દળિયા જેણે દનુજને;
સાથે લેઈ સ્વદેહે નગરજન, ગયા જે સ્વર્ગસદને;
જેઓએ લીધ જીતી અતુલ ભુજબળે ચોખૂંટ ધરણી;
ઇચ્છાજીવ્યું જ જીવ્યા ચિરતર, લિહ જે લોપી યમતણી. ૮

અહા ! અણધાર્યો મને એમને ઓળખવાનો મહાન લાભ મળ્યો. કહો, આ કોણ ?

[સેવક] સર્વ રત્ન સંપાદન કરી જેણે **विश्वजित्** યજ્ઞ કર્યો હતો, તે આ દિલીપ.

[ભરત] નમસ્કાર એ સૂત્રકારનાં વચન પાળનાર ધર્મિષ્ઠને. કહો, આ કોણ ?

[સેવક] હજારો વિપ્રોનું પુણ્યાહવાચન કરાવી જે સુતા અને ઊઠી હજારો વિપ્રોનું પુણ્યાહવાચન કરાવતા, તે આ રઘુ.

[ભરત] નમસ્કાર એ ભૂદેવોને રાજ્યફળ દેઈ દેનાર પુણ્યશાળીને. કહો, આ કોણ ?

[સેવક] રાણીના શોકમાં જેણે રાજ્ય ત્યાગ કર્યું હતું, તે આ અજ.

[ભરત] નમસ્કાર એ સ્તુત્ય શોકમગ્નને. [દશરથની પ્રતિમા જોઇ વ્યગ્ર બનતો] ગુણાનુવાદમાં ચિત્ત મગ્ન થયાથી નામ ધ્યાનમાં ન રહ્યાં. કહો, આ કોણ ?

[સેવક] આ દિલીપ.

[ભરત સ્વગત] હાં, એ મહારાજના પ્રપિતામહ. [પ્રગટ] પછી ?

[સેવક] આ રઘુ.

[ભરત સ્વગત] એ મહારાજના પિતામહ. [પ્રગટ] પછી ?

[સેવક] આ અજ.

[ભરત સ્વગત] એ મહારાજના પિતા. [પ્રગટ] શું કહ્યું ? દિલીપ, રઘુ ને અજ ?

[સેવક અંગુલિનિર્દેશ સાથે] હા, દિલીપ, રઘુ ને અજ.

[**ભરત**] આર્ય ! તમને સ્હેજ પૂછું છું. વિદ્યમાનની પ્રતિમા મૂકાય છે કે ?

[**સેવક**] ના જી, ગત થયેલાની જ મૂકાય છે.

[**ભરત**] લો, બેસો. હૂં જઈશ હવે.

[**સેવક**] રહો, રહો.

[અનુષ્ટુપ.]

પૃથ્વી ને પ્રાણ પણમાં દીધાં દશરથે દઈ–
તેમની પ્રતિમા આ જે, પૂછો તે માટ કાં નહિ ? ૯

[**ભરત**] હહા ! તાત ગયા જ. હૃદય ! સમાચાર જાણવાને તૂં તલપી રહ્યૂં હતૂં તે બેસ હેઠૂં હવે.

[માલિની.]

સભય ધડકતૂં જે માટ, તે તાતકેરૂં
મરણ – સુણ – થયૂં છે. ધૈર્ય શે'વૂં વડેરૂં.
કુકથન મુજને હા ! શુલ્કનૂં લાગુ હોઈ
અવિતથ ઠરતાં તે પાપ દેવૂં વ ધોઈ. ૧૦

[**સેવક** સ્વગત] અરે ! આ બોલવૂં તો ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજકુમારનૂં જ સંભવે છે. [પ્રગટ] આપ મહારાજ દશરથના પુત્ર ભરત છો, નહિ વારૂ ?

[**ભરત**] હા.

[**સેવક**] હૂં હવે આપની રજા લેઈશ.

[**ભરત**] રહો, આર્ય, બધૂં એ મને કહો, પછી જાઓ.

[સેવક] લાચાર. સાંભળો. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ વન ગયા છે.

[ભરત] શું, શું? આર્ય વન ગયા? [મૂર્છા પામે છે.]

[સેવક] કુમાર! સ્વસ્થ થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ. [આંખો વા નાંખે છે.]

[ભરત શુદ્ધિમાં આવી] હહા

[અનુષ્ટુપ.]

પડ્યા તાત. ગયા ભ્રાતા મેલી મ્હેલ વનાંતરે.
અયોધ્યા અટવી તુલ્ય ખાવા ધાશે મને ખરે. ૧૧

તેમ છતાં એ

તૃષાતુર ધસે જેમ નીર વોણી નદી ભણી,
વિરહાતુર હું તેમ ધાઊં સૂની પુરી ભણી! ૧૨

આર્ય! સવિસ્તર કહો, તો મારૂં હૃદય ઊથલપાથલ થતૂં મટે. કંઇ એ શેષ રાખ્યા વગર બધૂં મને અથઇતિ કહો.

[સેવક] સાંભળો. કુમારશ્રી રામને મહારાજ રાજ્યાભિષેક કરતા હતા, તે અવસરે કહે છે કે આપનાં જનનીએ માગણી કરી, કે— [ખંચાય છે.]

[ભરત] રહો. હું કહું.

[સુવદના.]

પહ્લાનો દાવ સાધી ' નૃપતિ ભરતને કીજે ' મુખ વદી
તે ધાર્ષ્ટ્યે આર્ય પ્રત્યે 'સુત! વન વસિયે' ભાખ્યૂં વધુ વધી.
ધારંતાં વલ્કલો તે વણ મરણ મુઆ તાતે ટળવળી.
તેણે લોકો કરે છે અતિ ઘટિત મને ફિટ્કાર કકળી. ૧૩

[મૂર્છિત થઇને પડે છે.]

[નેપથ્યે] આઘા, ભાઇઓ, આઘા. રસ્તો ખાલી કરો.

[સેવક] અહો,

[અનુષ્ટુપ.]

થાતાં કુંવર બેશુદ્ધ આવ્યાં દેવી સમા સર.
સારશે જળનો અર્ઘ મૂર્છામાં માતનો કર. ૧૪

[એવે રાણીઓ અને સુમંત્ર પ્રવેશ કરે છે.]

[સુમંત્ર] આમ પધારિયે. જેમાં મહારાજ પ્રતિમારૂપે બિરાજે છે, તે આ પ્રતિમાગૃહ.

[વંશસ્થવિલ.]

ચણે હવેલી જન ઉચ્ચ જે ઘણી,
બરાબરી તે ય કરે ન એહની:
ન બારણાં બંધ, ન રોકણી રજે,
પ્રણામ-ચિંતા વણ પાન્થસેવ્ય જે. ૧૫

[અંદર પગ મૂકતાં] રહો. આપ અંદર ન આવતાં.

[અનુષ્ટુપ.]

અહીં કોઇ પડેલો છે યૌવનસ્થ નૃપાળ શો.

[સેવક]

કુમારશ્રી ભરત છે-એ- પરાયો ન ભાળશો. ૧૬

[એવું કહીને તે જતો રહે છે.]

[રાણીઓ] ઓ દીકરા ભરત રે! [દોડી આવે છે.]

[ભરત કંઇક શુદ્ધિમાં આવી મીંચેલી આંખોએ] આર્ય!

[સુમંત્ર] અહો ! સ્વર શો મહારાજના સ્વરને મળતો છે ! જાણે પ્રતિમાગત મહારાજ જ બોલ્યા, એમ ભાસે છે.

[ભરત]–મારાં માજીઓની શી દશા છે ?

[રાણીઓ] દીકરા ! દીકરા ! [આંખમાં આંસુ સાથે શરીરે હાથ ફેરવે છે.]

[સુમંત્ર] ધીરાં, બા, ધીરાં.

[ભરત આંખો ઊઘાડી] તાતની પાસે ને પાસે જોયેલા, તેથી ભાસ થાય છે કે તમે તાત સુમંત્ર છો, નહિ વારૂ ?

[સુમંત્ર] હા, કુમાર, સુમંત્ર છું. અફસોસ !

[ઉપજાતિ.]

મેં સૂત સૂના રથના થઇને
–રાજા જતાં–પ્રાણ ધરી રહીને
કૂડી રળી કીર્તિ કૃતઘ્નતાની
દીઠી ખરાબી બહુ જીવવાની ! ૧૭

આ કુમારશ્રી રામનાં માતુશ્રી મહાદેવી કૌશલ્યા છે.

[ભરત] માજી ! નિરપરાધી ભરતના નમસ્કાર.

[કૌશલ્યા] વત્સ ! સંતાપમુક્ત હજો.

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવું છું, માજી.

[સુમંત્ર] આ કુમાર લક્ષ્મણનાં માતુશ્રી દેવી સુમિત્રા છે.

[ભરત] માજી ! લક્ષ્મણે વ્હવાયલા ભરતના નમસ્કાર.

[સુમિત્રા] વત્સ ! યશોભાગી હજો.

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવું છું, માજી.

[સુમંત્ર] આ તમારાં માતુશ્રી—

[ભરત] અરે દુષ્ટ મા !

[અનુષ્ટુપ.

રૂડાં આ મુજ માજીમાં ભાત પાડો તમે સહી.
ગંગા ને યમુના સંગે નદી ક્ષુદ્ર નભે નહિ. ૧.

[કૈકેયી] વત્સ ! મેં શું કુત્સિત કર્યું, કે તું મને તરછોડે છે ?

[ભરત] 'શું કર્યું ?' અરે તમારાં કૃત્યે તો

[હરિણી.]

વલ્કલ ધર્યાં આર્યે, રાજા ગૃહે ગુજરી ગયા;
મૃગ સહ વસ્યા ભ્રાતા; આર્યા શ્રમાર્ત ભમી થયાં;
અપજસ લહ્યો મેં; માતુશ્રી વહે ટવળી રહ્યાં;
જન નગરના રોયા;

અને સાથે

ફિટ્ ફિટ્ તમે ય બધે હવાં ! ૧૯

[કૌશલ્યા] વત્સ ! વિવેક કોરે મૂકી તું માતુશ્રીને નમસ્કાર કરતો નથી, એમ કેમ ?

[ભરત] માજી ! મારાં માતુશ્રી જે તમે એ, તેમને મેં નમસ્કાર કર્યા.

[કૌશલ્યા] એ તો ઠીક, વત્સ. પણ આ તારાં જનની—

[ભરત] એ મારાં જનની ? પૂર્વે હતાં; હવે નહિ. જુઓ, માજી !

[શાલિની.]

આડે માર્ગે જે ચડી જાય પુત્ર,
તોડી નેડો તે કરાયે અપુત્ર.

ધારો પાડું હું ય, કે છેહ માતા
ભર્તાને દે તે કરાયે અમાતા. ૨૦

[કૈકેયી] વત્સ ! મહારાજનું વચન મિથ્યા ન થાય એટલા માટે મેં તો માગણી કરી હતી,

[ભરત] કે ?

[કૈકેયી] કે પુત્ર ભરતને રાજ્ય આપો.

[ભરત] રહો.

[અનુષ્ટુપ.]

શું આત્મજ પિતાજીના આર્ય ઔરસ છે નહિ ?
રાજ્યના અધિકારી કે ક્રમે એ શું નથી કંઇ ? ૨૧
અનુજના ઉપર કે એમનું હેત છે ન શું ?
અયોધ્યાની પ્રજાને કે, કહો, એહ રુચે ન શું ! ૨૨

[કૈકેયી] વત્સ ! મહારાજે પલાના સંબંધમાં વચન આપ્યું હતું, તેની તને ખબર છે ? પૂછે, તો કહું.

[ભરત]

[અનુષ્ટુપ.]

પલામાં પરઠેલૂં તે રાજ્ય લીધું ભલે લઈ.
પરંતુ આર્ય ને આર્યા સજાવી વલ્કલો સહી ૨૩
પાળાં રાને રઝળતાં કીધાં દેશવટો દઈ.
તે એ તેમાં, કહો, ભેળૂં કબૂલેલૂં હતું કંઇ ? ૨૪

[કૈકેયી] અવસરે એનો ખુલાસો હૂં તને કરીશ, દીકરા.

[ભરત]

[માલિની.]

નૃપતિ-વિભવકેરો જો હતો કોડ હૈયે,
કરત નૃપ ન તો શું પૂર્ણ સર્વસ્વ દૈ એ ?
અધમ તમ જ લોભે રાજ્ય એ'વું હતું જો,
અપજસ મળવા કાં નામ મારૂં ગ્રહ્યૂં તો ? ૨૫

કદાપિ

[અનુષ્ટુપ.]

રાજમાતા થવાનો જો ઓરિયો ઉરમાં હતો,
કહો વારૂં, નથી કાંઇ આર્ય એ તમ પુત્ર તો ? ૨૬

અફ્સોસ !

[શિખરિણી.]

તમે લોભે લેખ્યૂ ન જ નૃપતિનૂં દુર્મરણ; ને
તમે કાઢ્યો મોટો સુત 'વસ વને, વત્સ!' વચને;
તમે કીધાં આર્યા વલકલ વહંતાં; પણ કયમે
ન ભેદાયૂં હૈયૂં રચિત વિધિએ વજ્ર વિષમે ! ૨૭

[એવે દાસી આવી સુમંત્રના કાનમાં કંઇ કહીને જાય છે.]

[સુમંત્ર] કુમાર ! ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવ પ્રજાજન સમેત અભિષેકને ઉદ્દેશીને કહાવે છે, કે

[અનુષ્ટુપ

ધેનના ધણુના જેવા હાલ ગોપાલના વિના,
જનના ગણુના તેવા હાલ ભૂપાલના વિના. ૨૮

[ભરત] પ્રજાજનને કહો, કે આવે મારી વાંસે.

[સુમંત્ર] કુમાર ક્યાં પધારો છો ?

[ભરત]

[અનુષ્ટુપ.]

બંધુવત્સલ જ્યાં આર્ય હશે એ, ત્યાં જઇશ હૂં.
એ ન જ્યાં, ના અવધ તે; જ્યાં એ, અવધ તે લહૂં. ૨૯

વ જાય છે.]

इति प्रतिमादर्शनं नाम तृतीयोऽङ्कः।

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૪.

[બે દાસીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

[**વિજયા**] બહેન ! આજે મહાદેવી કૌશલ્યા વગેરે રાણીઓ મહારાજની પ્રતિમા જોવાને પ્રતિમાગૃહે ગયાં હતાં ત્યાં, કહે છે, તેમને કુમાર ભરતનો મેળાપ થયો ?

[**નંદિનિકા**] હા, બહેન.

[**વિજયા**] ત્યારે કુમારે આપણાં બાસાહેબ સાથે શી વાત કરી ?

[**નંદિનિકા**] 'શી વાત કરી ?' પૂછે છે ? એમણે તો બાસાહેબના સામું એ જોયું નહિ, અને

[**વિજયા**] ભૂંડું કર્યું. બાસાહેબે રાજ્ય માગી વિધવાપણું વ્હોર્યું, અને લોકમાં અપકીર્તિ લીધી.

[**નંદિનિકા**] અરે સાંભળ તો ખરી, બ્હેન. પ્રજાજનને અભિષેક લેઈને વાંસે આવવાનું કહીને એ તો બારોબાર રામના તપોવને ચાલ્યા ગયા.

[**વિજયા**] હેં ! એ ચાલ્યા ગયા ! બહુ ખોટું કર્યું. ચાલ, બહેન, બાસાહેબ પાસે જઈયે. એઓ ભારે સોસ કરતાં હશે.

[બંને જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૪.

[સારથિ સાથે રથારૂઢ ભરત અને સુમંત્ર પ્રવેશ કરે છે.]

[ભરત]

[વસંતતિલકા.]

ભાથું લઈ સુકૃતનું નૃપ સ્વર્ગ જાતાં,
પૌરો દગે જળભરી મુજ પૂંઠ થાતાં,
જે સૃષ્ટિના અપર ચંદ્ર જ રામ નામે,
તેના જઈ દરસને તપના સુધામે. ૧

[સારથિ સ્વગત] અહો જેવા પિતા, પિતામહ અને વડિલ બંધુ, તેવા જ આયુષ્માન ભરત છે.

[વસંતતિલકા.]

દૈત્યોતણાં દળ દળંતતણા સુપુત્ર,
યજ્ઞાર્થે ઋદ્ધિ દલવંતતણા પ્રપુત્ર,
ને તાતના વચનને વશ રામકેરા
છે ભ્રાત, અગ્રજતણા પગલે જનારા. ૨

[ભરત] તાત ! મહારાજના સુપુત્ર આર્ય રામ ક્યાં રહે છે ?–

[અનુષ્ટુપ.]

જેણે રાજ્ય તજ્યું ઇચ્છી મારાં માની પ્રસન્નતા
અને બાપતણો બોલ કરિયો સત્ય સર્વથા. ૩

[સુમંત્ર] આ નિકટના આશ્રમમાં.

[અનુષ્ટુપ.]

અહીં રામ અને સીતા અને લક્ષ્મણ, એ ત્રણે
સત્ય ને ભક્તિ ને શીલ મૂર્તિમંત વસે વને. ૪

[ભરત] સારથિ ! ત્યારે રથ રાખો.

[સારથિ રથ રાખે છે; એટલે ભરત અને સુમંત્ર રથથી ઉતરે છે.]

[ભરત] સારથિ ! રથ એકાંત સ્થળે લેઇ જઈને ઘોડાઓને વીસામો ખવરાવો.

[સારથિ] આજ્ઞા, આયુષ્માન. [રથને લેઈને જાય છે.]

[ભરત] તાત ! આર્યને ખબર કરો,

[સારથિ] શું કહું, કુમાર ?

[ભરત] કે રાજ્યલોભી કૈકેયીનો પુત્ર આવ્યો છે.

[સુમંત્ર] કુમાર ! ન્હાને મ્હોડે વડાંનો વાંક ગાવો ઘટે નહિ.

[ભરત] ઠીક કહો છો. પારકાંનો દોષ પ્રકાશવો યોગ્ય નહિ જ. ત્યારે એમ કહો કે ઇક્ષ્વાકુકુળમાં હીણો નીવડેલો ભરત આવ્યો છે.

[સુમંત્ર] કુમાર ! આ જીભે એવું કહ્યું જાય નહિ. માત્ર 'ભરત આવ્યો છે' એટલું કહું.

[ભરત] ના, ના, એમ નહિ. નર્યું નામ દીધે તો, હું નઘરોળ છૂ ને મને કંઇ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી, એવો ભાસ થાય. માટે હું ખબર કરૂં છૂં; તમે ન કરશો. અરે ! પિતાનું વચન રાખનાર આર્યને વીનવો, કે

[અનુષ્ટુપ.]

કો ક્ષુદ્ર અપરાધી ને નગુરો નગણો છતે
ભક્તિભાવિત આવ્યો છે દર્શને. જાય કે રહે ? ૫

[એવે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત રામ પ્રવેશ કરે છે,]

[રામ] વત્સ લક્ષ્મણ ! સાંભળે છે ?

[પ્રહર્ષણી.]

કોનો આ સ્વર ઘનનાદ જીતનારો,
તાતશ્રીસ્વર સરખો ગભીર ઘેરો ?
શંકા એ અનુજતણી ઉરે ભરે છે
ને કર્ણે ઝરણુ જ નેહનાં ઝરે છે. ૬

[લક્ષ્મણ] આર્ય ! એ સ્વર કાને પડતાં મારા હૃદયમાં પણ જેવો બંધુજનના પ્રત્યે ઊપજે તેવો જ ભાવ ઊભરાય છે.

[શિખરિણી.)

અહા શો એ ઘેરો, ઉર ત્યમ ગળે અસ્ખલિત શો,
ભર્યો ને માતેલા વૃષભ સુર શો ગાઢ, મધુરો,
મુખે ચોખ્ખા વર્ણો વિવિધ રણકા ભેર ખરતો,
વસે હૈયે રૂડો અભયકર વિશ્વે વિહરતો ! ૭

[રામ] બાંધવથી ઇતરનો એ સ્વર હોય જ નહિ. મારૂં હૃદય એનાથી દ્રવી રહ્યું છે. વત્સ, જો, તપાસ કર.

[લક્ષ્મણ] આજ્ઞા આર્ય. [દ્વાર તરફ જાય છે.]

[ભરત દ્વાર બહાર] કોઇ બોલતું નથી. શું, જાણી તો નહિ ગયાં હોય, કે કૈકેયીનો પુત્ર આવ્યો છે ?

[લક્ષ્મણ દ્વારે આવી] અહો, આર્ય ક્યાંથી ? ના, ના, કુમાર ભરત છે. મળતા રૂપને લીધે હું ભૂલાવો ખાઉં છું. તાત સુમંત્રે જોડે છે ને.

[સુમંત્ર] અહો ! કુમાર લક્ષ્મણ આવે છે.

[ભરત] હા, પૂજ્ય બંધુ પધારે છે. આર્ય ! નમસ્કાર ભરતના.

[લક્ષ્મણ] વત્સ ! કલ્યાણ થાઓ, ને ઘણું જીવો .

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવું છું.

[લક્ષ્મણ] વત્સ ! જરા રહે. હું આર્યને ખબર કરૂં. [અંદર જઇ આર્ય !

[અનુષ્ટુપ.]

આવ્યો છે અવ, આદર્શ આર્યના પ્રતિરૂપ શો,
વ્હાલસોયો ભરત આ વ્હાલો બાંધવ આપનો. ૮

[સીતા] અહો, ભરત આવેલ છે કે, આર્યપુત્ર ?

[રામ] હા. [પોતાના પ્રત્યે] અહો !

[અનુષ્ટુપ.]

બંધુ જો આટલો વ્હાલો, પુત્ર તો અદકો છતે
કર્યું દુષ્કર તાત જે, આજે મેં પ્રીછિયું જ તે. ૯

[લક્ષ્મણ] આર્ય ! કુમારને અંદર લેઈ આવું ?

[રામ] વત્સ ! એમાં તે મારો અભિપ્રાય લેઈ વર્તવાનું હોય ? જા, આદરભેર તેડી લાવ વત્સને.

[લક્ષ્મણ] આજ્ઞા, આર્ય.

[રામ] અથવા, રહે વત્સ ! મૈથિલી જ જાતે જાય, અને

[ઉપજાતિ.]

માતા યથા પુત્રતણાં, તથા લે
ઓવારણાં વત્સતણાં સુવ્હાલે,
હર્ષાશ્રુઓ ઓસ સમાન જેને
રહ્યાં વહી અંબુજ તુલ્ય નેને. ૧૦

[**સીતા**] આજ્ઞા આર્યપુત્રની. [પરિક્રમણ કરી દ્વારે ભરતને જોઈ] અહો, આર્યપુત્ર ક્યાંથી ? હું નીકળી, તે જ ક્ષણે આશ્રમમાંથી આગળ આવીને ઉભા છે કે શું ? ના, ના, સમાન રૂપના વત્સ ભરતને જોઈ હું ભૂલ ખાઉં છું.

[**સુમંત્ર**] અહા, વહુવર વૈદેહી આવે છે.

[**ભરત**] અહો, જાનકીજી પોતે પધારે છે.

[અનુષ્ટુપ.]

ખણુતાં યજ્ઞની ભૂમિ સ્ત્રીરૂપે પ્રગટેલ જે
જ્યોતી, રાજા જનકના તપનું ફળ મૂર્ત તે. ૧૧

[સામે જઈ] આર્યા ! નમસ્કાર ભરતના.

[**સીતા** સ્વગત] માત્ર રૂપ જ નહિ, સ્વર પણ વત્સનો આર્યપુત્રના સરખો છે ! [પ્રગટ] વત્સ ! ઘણું જીવો.

[**ભરત**] આશિષ માથે ચડાવું છું.

[**સીતા**] પધારો, વત્સ, દર્શન ઝંખા રહેલા બાંધવના કોડ પૂરો.

[**સુમંત્ર**] પધારો, કુમાર.

[અનુષ્ટુપ.

તમે પ્રથમ, પૂંઠે હું. રાજા સ્વર્ગે ગયા લહી
ધાઈને આપ આવ્યા છો રામને મળવા અહીં. ૧૨

[**ભરત**] ભલે, એમ કરિયે. [સીતા વાંસે પ્રવેશ કરી] આર્ય ! નમસ્કાર ભરતના.

[**રામ**] આવ, આવ, ઇક્ષ્વાકુકુમાર !

[વસંતતિલકા.]

છાતી કપાટ સરખી સરસી મિલાવી
હૈ સાંઇ દીર્ઘ ભુજ ભોગળ શા લગાવી
મ્હો મ્હો સમૂં શરદ ચંદ્ર સમાન માડી
સંતપ્ત આ તનતણી હર પીડ ગાઢી. ૧૩

[દૃઢ આલિંગન દેઈ માથે હાથ મૂકી] વત્સ ! કલ્યાણ થાઓ, અને ઘણું જીવો.

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવૂં છું.

[સુમંત્ર પ્રવેશ કરી] જય હો, આયુષ્માન.

[રામ] હહા, તાત !

[સ્રગ્ધરા.]

પૂર્વે સંગે લઈને દળ પરવરતાં દેવતાનાં વિમાને
'આ એ આવ્યા !' કહીને સુર અસુર રણે ચીંધતા સર્વ જેને
તે રાજા હાલ, વ્હાલા પરમ તમ સમા મિત્ર જે, તે ય પાખે
ચાખે શી રીત સ્વર્ગે સુખ પિતૃનૃપના સાથમાં એકલા તે ? ૧૪

[સુમંત્ર]

[પુષ્પિતાગ્રા.]

તમ વન વસવૂં અનિષ્ટ ભાળ્યૂં;
નરપતિનૂં અપમૃત્યુ એ નિહાળ્યૂં;
રઘુકુળ શિરછત્રહીન પેખ્યૂં;
ભરતતણું અતિ ચિત્તકષ્ટ દેખ્યૂં:

[અનુષ્ટુપ.]

ના સહ્યાં જાય એવાં એ :ખ દારુણ મેં સહ્યા
ને લહ્યા બહુ જીવ્યાના ગુણો અવગુણો થયા ! ૧૬

[સીતા સુમંત્ર પ્રતિ] તમને જોઇને રડી પડેલા આર્યપુત્રને
ાત ફરી રડાવો છો !

[રામ] લો, હું નથી રડતો, મૈથિલી ! તાતને ન કહો. વત્સ
લક્ષ્મણ, જળ લાવ તો.

[લક્ષ્મણ] લાવું, આર્ય.

[ભરત] આર્ય ! આ અઘટિત કહેવાય. સેવાનો અધિકાર ક્રમ
પ્રમાણે મારો છે. હું જળ લાવું છું. [પાણી લેઈ આવી] લીજિયે,
આ જળ.

[રામ જળ પ્રાશન કરી] મૈથિલી, લક્ષ્મણનો ભાર ઊતર્યો.

[સીતા] વત્સ ભરતને પણ સેવાનો લાભ ઇષ્ટ છે, આર્યપુત્ર.

[રામ] ઠીક કહો છો. અને એમ જ છે ને. લક્ષ્મણ અહીં
રહીને સેવા કરે, અને ભરત ત્યાં રહીને.

[ભરત] કૃપા કરો, આર્ય !

[અનુષ્ટુપ.]

સેવું દેહે અહીં હું ને સંદેશે મુખના તહીં.
રાજ્યને રક્ષનારૂં તો રામનામ જ છે સહી ૧૭

[રામ] એમ ન થાય વત્સ.

[વંશરથવિલ.]

વને વસ્યો હું ભયમુક્ત નમ્ર ને
પ્રસન્ન ચિત્ત વચને પિતાતણે.
રઘૂદ્ભવોનૂં ધન સત્ય પાળવૂં
વળી અમાર્ગે ન ઘટે ગુમાવવું. ૧૮

[સુમંત્ર] વારૂ, કુમારશ્રી, અભિષેકનૂં કયમ કરવૂં ?

[રામ] માજીના મુખનૂં વચન છે ત્યમ કરવૂં.

[ભરત] મીઠી કૂંળી નજરે જુઓ, આર્ય, ઘવાયલા ઉપર ઘા ન ઘટે.

[માલિની.]

પ્રબળ તમ પિતાજી છે જ મારા પિતાજી,
ગુણિયલ તમ માજી છે જ મારાં ય માજી;
વિકળ અનુજને તો ત્રેવડો પૂર્વ પેઠે.
પ્રભુ ! ન જ જનનીનો પુત્રને દોષ લેપે. ૧૯

[સીતા] વત્સ ભરતનો જીવ બહુ કલપાય છે. તમે શો વિચાર કરો છો, આર્યપુત્ર ?

[રામ] મૈથિલી !

[વસંતતિલકા.]

હૈયે વિચાર ગત તાતતણો જ આવે.
જીવ્યા ન ભવ્ય સુતના ગુણ પેખવા એ !

અરે સારા ઉપર પણ ભૂંડી સત્તા ચલાવનાર દૈવ !

ભૂંડૂં કર્યૂં, હત ! હણ્યા નૃપ ભાગ્યવાન
જોવા દઈ ન સુતના ગુણ આ મહાન ! ૨૦

માજી કૈકેયીની કૂખ દીપાવનાર વત્સ !

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

તારૂં પૂર્ણ વિશુદ્ધ અંતર લહી રાચૂં ઘણો હૂં ઉરે.
તેં કીધો વશ ઊજળા ગુણગણે, તેં લીધ જીતી મને.

બોલ્યા બોલ પરંતુ તાત મુખ, તે મિથ્યા થવા ના ઘટે.
પામી તૂં સમ પુત્ર કેમ નૃપનાં હોયે વૃથા વેણ તે? ૨૧

[ભરત] તો પછી

[વસંતતિલકા.]

ના પૂર્ણ થાય વ્રત ઉત્કટ ભૂપકેરૂં,
હૂં ત્યાં લગી ચરણ પૂજ્યતણા જ સેવું.

[રામ]

હારે પિતા સુકૃત; એમ ન થાય. આણ
છે એમની; વચન તૂં મુજ, વત્સ, માન. ૨૨

[ભરત] આર્યે મારૂં મ્હો બંધ કરી દીધૂં. ભલે ત્યારે, હૂં રાજ્ય સંભાળીશ. પણ મારી એક પ્રાર્થના છે.

[રામ] શી, વત્સ?

[ભરત] ચૌદ વર્ષને અંતે આર્ય મારા હાથમાંથી રાજ્ય સંભાળી લો, એ જ.

[રામ] ઠીક છે, તેમ કરીશ, ભાઇ.

[ભરત] આર્ય, તમે સાંભળો છો. આર્યા, તમે સાંભળો છો. અને, તાત, તમે સાંભળો છો.

[સર્વે] હા, અમે એ વાતના સાક્ષી છિયે.

[ભરત] આર્ય બીજૂં એક જાચૂં છૂં.

[રામ] શૂં જોઇયે છે, વત્સ?

[ભરત]

[ઇંદ્રવજ્રા.]

આ પાદુકાઓ તમ પાયની જે,
માગું નમાવી શિર, તેહ દીજે.
પોતે તપો છો તપ ત્યાં લગી હું
આધીન આજ્ઞાધર એહનો છું. ૨૩

[રામ સ્વગત] ધન્ય છે ભરતને !

[અનુષ્ટુપ.]

દીર્ઘ કાળે જ મેં રામે ભલાઇ કંઇ કેળવી:
ભારે ભલાઇ ભરતે કાળે અત્યલ્પ મેળવી. ૨૪

[સીતા] આર્યપુત્ર ! ભરતની આ પહેલી જ જાચના છે, તે કબૂલ રાખવી ઘટે છે.

[રામ] ભલે, વત્સ, લે આ. [પાદુકા આપે છે.]

[ભરત પાદુકા લેતાં] કૃપા કરી, આર્ય. મારી એવી ઇચ્છા છે, કે આર્યની અનુજ્ઞાથી આ પાદૂકાઓ અભિષિક્ત કરિયે.

[રામ] તાત ! ભરતની ઇચ્છા છે તેમ કરજો.

[સુમંત્ર] આજ્ઞા, આયુષ્માન.

[ભરત સ્વગત] અહા ! કેવી આનંદની વાત !

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

માતા હેત જણાવશે; ઉમળકો ભ્રાતાતણો વાધશે;
સ્વર્ગે ચિત્ત પિતાતણું ય ઠરશે; વિશ્વે જશે લાધશે;
રે'શે લોક પુરે અને જનપદે રાજી; ગવાશે ગુણે;
એ રીતે પ્રિય હૂં થઈશ, પ્રિય સૌકેરૂં કરી, સર્વને. ૨૫

[**રામ**] વત્સ ભરત ! રાજ્ય ઘડી પણ સૂનું ન મૂકાય. **માટે** આજે જ કુમારે અયોધ્યા સિધાવવું જોઇયે.

[**સીતા**] અરે ! આજે આવ્યા ને આજે જ જશે એ ?

[**રામ**] હૃદયે ઊભરાઈ જતું હેત રોકી રાખવાની જરૂર છે. આજે જ કુમાર જાય અને ફતેહ કરે.

[**ભરત**] આર્ય ! હાલ હાલ જ મારે જવું છે.

[અનુષ્ટુપ.]

પ્રજા આશાભરી ઝંખે પ્રભુ ! દર્શન આપનાં;
સંતોષ્યૂં નયનો તેનાં દર્શને પાદુકાતણાં. ૨૬

[**સુમંત્ર**] આયુષ્માન મને શૂં કહો છો ?

[**રામ**] તાત, તમારે કુમારની સંભાળ રાખવાની, એ જ. તમે મહારાજને સ્થાને છો.

[**સુમંત્ર**] રખાશે તેટલી રાખીશ જ.–

[**રામ**] ચાલ, વત્સ, તાતને લેઇ રથે બેસ.

[**ભરત**] આજ્ઞા, આર્ય.

[**રામ**] ચાલો, મૈથિલી. ચાલ, વત્સ લક્ષ્મણ, તૂં પણ. **આપણે** આશ્રમના દ્વાર પર્યંત વત્સ ભરતને વળાવિયે.

[સર્વે જાય છે.]

इति पादुकाग्रहणं नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

પ્રતિમા.

અંક ૫.

[સીતા પ્રવેશ કરે છે.]

[સીતા] આશ્રમ વાળ્યો અને ફૂલના ચોક પણ પૂર્યા. હવે આ બાળેરાં વૃક્ષની દાઝ જાણી એમને પાણી પાઉં. એટલામાં આશ્રમની પ્હોચ પ્રમાણે દેવપૂજન કરી આર્યપુત્ર પધારશે.

[સીતા ઊછરતાં ઝાડને પાણી પાય છે. એટલામાં દેવપૂજનથી પરવારી રામ આવે છે.]

[રામ]

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

હૂં આવ્યે વન તાત સ્વર્ગ વસતાં સૂની અયોધ્યા તજી
ભ્રાતા લૈ અભિષેક દર્શનમિષે આવેલ, તેને તહીં
મેં પાછો તવ વાળિયો શિર ધરી સૌ રાજ્યનો ભાર જે,
તે રે' છે ભરતે હહા લઘુ વયે ઊપાડવો એકલે ! ૧

એની ચિંતા તો થયાં કરે છે જ. તેમાં અનેરૂં ચિંતાનૂં કારણ ઊમેરાયૂં છે. એનૂં કેમ કરવૂં, તેનો તોડ સારૂં જાઉં વૈદેહી પાસે. એ કયાં હશે ? [ઝાડના ક્યારાઓ તરફ નજર જતાં] આ વૃક્ષોના મૂળ તાજાં સીંચ્યાં છે, તે જોતાં એ છેટે હોવાં ન જોઇયે.

[હરિણી.]

હજુ જળ ભમે ક્યારાઓમાં ય ફીણભર્યૂં નર્યૂં.
ન ખગ તરસ્યા પાએ પેખી ય તે અણુનીતર્યૂં.

જળમય દરે ભીના કીડા સ્થળે અજળે ચડે.
ગરર ગરતા નીરે રેખા નવીન પડે થડે. ૨

[આસપાસ નજર ફેરવતાં] અરે, વૈદેહી તો એ રહ્યાં. કેવી દૈવની ગતિ !

[ઉપજાતિ.]

ન દર્પણે જે ધરતાં કરે, તે
સીતા ભરેલા ઘડુલા વહે છે !
ઓ ને લતાની સુકુમારતાને
લે રાન દે છે કઠણાઇ એને. ૩

[સીતાના તરફ જાય છે.]

[સીતા રામને સામા આવતા જોઇ] અહો, આર્યપુત્ર આવ્યા. જય જય, આર્યપુત્ર.

[રામ] મૈથિલી ! ધર્મકાર્યમાં વિઘ્ન ન થતું હોય, તો આવો, બેસો.

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[બંને બેસે છે.]

[રામ] મૈથિલી ! તમે કંઇ ખુલાસાની ઇચ્છા રાખતાં હો, એમ હું જોઉં છું. કેમ, શું છે ?

[સીતા] આર્યપુત્ર કશી વાતનો શોચ કરતા હો, એવી તમારી મુખમુદ્રા છે. કહો, એમ જ છે ને ?

[રામ] મૈથિલી ! તમારો તર્ક બરાબર છે.

[ઇંદ્રવજ્રા.]

દીધેલ દૈવે વસમો મહા, તે
છાતીતણો ઘાવ વધ્યા કરે છે;

આવી પડે તે વ્રણુમાં અકારાં
સંતાપનાં બાણુ અનેકધારાં ! ૪

[**સીતા**]–આર્યપુત્રના એ શોચનું સ્વરૂપ જાણુવા ઇચ્છું છું.

[**રામ**] આવતી કાલે પિતાશ્રીનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ સારવાનું છે. તે શ્રાદ્ધકલ્પ પ્રમાણે સારી રીતે સરાવાય, એમ પિતૃદેવો ઇચ્છે જ. તેના માટે શું કરવું, તેના શોચમાં પડ્યો છું.

[ઉપજાતિ.]

જેતેથકી તૃપ્ત ઉરે રહે એ;
મારી અવસ્થા કયમકે લહે એ.
તથાપિ, મોભા સર તાતના ને
મારા, વિમાંસૂ તિથિ સારવાને. ૫

[**સીતા**] ભરત સર્વ સંભારથી ઉત્તમ રીતે શ્રાદ્ધ સારશે અને આર્યપુત્ર આ અવસ્થામાં મળી આવતાં ફળજળથી સારશો, તે પિતાશ્રીને રુચશે.

[**રામ**] મૈથિલી !

[અનુષ્ટુપ.]

રાનનાં ફળ આણેલાં દર્ભે અર્પેલ દેખતાં
સ્વર્ગસ્થે તાત રડશે સ્મરણે વનવાસના. ૬

[એવે પરિવ્રાજકના વેષમાં રાવણ આકાશમાર્ગે પ્રવેશ કરે છે.]

[**રાવણ**]

[માલિની.]

યતિ નહિ જ છતાં એ તેહનો વેષ ધારી,
ખરવધ કરનારા શત્રુને દૂર કાઢી,

ઝટપટ હરવા હૂં એહની સ્ત્રી જઊં ને
સ્વર રહિત ઋચાની હવ્યધારા ગ્રહૂં એ. ૭

[પરિક્રમણ કરી નીચે નજર નાંખી] હાં, આ રામનો આશ્રમ. ઊતરૂં પૃથ્વી પર. [નીચે ઊતરી] અને હવે અતિથિનો શિષ્ટાચાર ગ્રહણ કરૂં. ગૃહસ્થો ! હૂં અતિથિ છૂં.

[રામ આશ્રમમાંથી] પધારો, સુખે પધારો.

[રાવણ] વારૂં. [સ્વગત] વક્તાનો સ્વર ભવ્ય છે, તો તેવૂં જ ભવ્ય સ્વરૂપે સંભવે છે. [પ્રવેશ કરે છે.]

[રામ] ભગવાન ! અભિવંદન કરૂં છૂં.

[રાવણ] કલ્યાણ થાઓ.

[રામ] ભગવાન આ આસને બેસો.

[રાવણ સ્વગત] 'બેસો' એટલે ? મને હુકમ કરે છે એ ! ઠીક ! [પ્રકટ] બહુ સારૂં. [બતાવેલે આસને બેસે છે.]

[રામ] મૈથિલી ! ભગવાનના પગ પખાળો.

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[રાવણ રાક્ષસી માયા ટળી જઈ ઊઘાડા પડવાના ભયથી] ના રે ના. એમની પાસે પગ પખાળાવાય નહિ.

[અનુષ્ટુપ.]

અરુંધતી જ ઓપે એ પત્ની તમ પતિવ્રતા.

[રામ] લો ત્યારે, હૂં પગ પખાળૂં.

[રાવણ] ના રે ના, તમારી પાસે પણ નહિ.

પત્નીવ્રતે તમે એ છો સ્ત્રીએ સત્કૃત સર્વથા. ૮

પગ પખાળવાનું કહ્યું એટલે પખાળાઈ ચૂકયા. હું અતિથિપૂજા પામ્યો. તમે આસને બેસો.

[રામ] સારૂં. [આસને બેસે છે.]

[રાવણ સ્વગત] હવે હું બ્રાહ્મણોનો સંપ્રદાય અનુસરૂં. [પ્રગટ] હું કાશ્યપ ગોત્રનો છું. ચાર વેદ, છ અંગ, ભગવાન મનુનું ધર્મશાસ્ત્ર, મહેશ્વરનું યોગશાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિનું અર્થશાસ્ત્ર, મેધાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર, અને પ્રચેતાનો શ્રાદ્ધકલ્પ ભણેલો છું.–

[રામ] શું? શ્રાદ્ધકલ્પ ભગવાન ભણેલા છો ?

[રાવણ] બીજાં સર્વ શાસ્ત્ર મૂકીને તમે શ્રાદ્ધકલ્પ વિશે અભિરુચિ દર્શાવ્યાનું શું કારણ ?

[રામ] ભગવાન ! માથેથી પિતાનું ઢાંકણ ગયાના કારણથી એના જ્ઞાન વિશે – [કહેતાં કહેતાં આંખો આંસુથી ભીંજાય છે].

[રાવણ] બસ કરો. એ તો હું સમજ્યો. પૂછો; કંઇ પણ મનમાં ન રાખશો.

[રામ] ભગવાન ! શ્રાદ્ધના પ્રસંગમાં પિતૃગણને શું શું વિહિત કહ્યું છે ?

[રાવણ] શ્રદ્ધાથી આપેલું સર્વે વિહિત.

[રામ] શ્રાદ્ધમાં જે ખાસ વિહિત હોય તે વિશે હું ભગવાનને પૂછું છું.

[રાવણ] સાંભળો ત્યારે. ખડમાં દર્ભ, ખેડમાં તલ, શાકમાં કાલ, મત્સ્યમાં મહાશફર, પક્ષીમાં વાર્ધ્રાણસ, અને પશુમાં ગાય ગેંડો ઇત્યાદિ, એ સૌ મનુષ્યોને માટે ખાસ વિહિત કહ્યાં છે.

[રામ] ભગવાન ! ઇત્યાદિ શબ્દના પ્રયોગથી સમજાય છે, કે બીજૂ પણ છે ખરૂં.

[રાવણ] હા, છે. પણ તે પ્રભાવથી સાધ્ય છે.

[રામ] ભગવાન !

અનુષ્ટુપ.]

થાકે જ્યાં ચાપ તપ ત્યાં, થાકે જ્યાં તપ ચાપ ત્યાં
છે, બેમાંથી ય એકે જો હોય એ સાધ્ય સૃષ્ટિમાં. ૯

[રાવણ] હિમાલય ઉપર પવનવેગી મૃગ થાય છે. તેમની પીઠ વૈદૂર્યની અને બીજૂં શરીર સુવર્ણનૂં હોય છે. એ પ્રત્યક્ષ શંકર ભગવાનના મસ્તકથી વહેતાં ગંગાજીના ધોધનૂં જ જળ પીએ છે. નિમિષારણ્યના વૈખાનસ વાલખિલ્ય આદિ મહર્ષિઓ એ મૃગથી શ્રાદ્ધ સારે છે. તેઓ મનમાં ચિંતવે છે, કે એ મૃગ આવીને ઊભા રહે છે.

[વસંતતિલકા.]

એ શ્રાદ્ધથી પિતૃગણો કૃતકૃત્ય થાયે,
ને દિવ્ય વર્ચસ ધરી સુરલોક જાયે.
ત્યાં વૈભવે અમરના વિચરે વિમાને,
નિર્લિપ્ત ક્ષુદ્ર વિષયે પર ધામ પામે. ૧૦

[રામ] મૈથિલી !

[વસંતતિલકા.]

ઊછેર છે દ્રુમ; મૃગો સુત છે; લતા છે
સાહેલડી; પ્રિય ગૃહો વન વિંધ્યનાં છે.
લીજે રજા સરવની. અવ હૈમ કુંજે
જાશું મહૌષધિતણા અતિ તેજપુંજે. ૧૧

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[રાવણ] કૌશલેય ! એની લોલુપતા જવા દો. એ મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ પડતા નથી.

[રામ] પણ, ભગવાન, તે હિમાલયમાં રહે છે ને ?

[રાવણ] હા, ત્યાં જ રહે છે.

[રામ] ત્યારે જુઓ.

[અનુષ્ટુપ.]

મુજને મૃગ સોનાનો હિમાલય સમર્પશે.
આ બાણે અન્યથા એની દશા ક્રૌંચાદ્રિની થશે. ૧૨

[રાવણ સ્વગત] અહો ! શો આને બળનો મદ છે ! મારાથી સહ્યો જતો નથી. જોઇયે છિયે. [પ્રગટ] અરે વીજળી પડી કે શું ? આ ઝળકારો શાનો ? અહો કૌશલેય ! જુઓ, જુઓ, પેલો સુવર્ણમૃગ. અહીં બેઠાં જ તમારી હિમાલય સેવા બજાવે છે.

[રામ] એમ માં કહો.

[અનુષ્ટુપ.]

આવિયો અત્ર એ પોતે, તે રૂડાં ભાગ્ય તાતનાં.

વારૂ, મૈથિલી !

કહો લક્ષ્મણને કે એ જોઇયે સદ્ય શ્રાદ્ધમાં. ૧૩

[સીતા] આર્યપુત્ર ! વત્સ લક્ષ્મણને તમે ફરમાવ્યું હતું કે તીર્થયાત્રા કરી કુલપતિ પાછા તપોવન પધારે છે, તેમના સામો જજે; એટલે એ તો ગયેલ છે, ઘરમાં નથી.

[રામ] ત્યારે તો હું જ એના શિકારે જઉં છું. તમે ભગવાનનું આતિથ્ય કરજો.

[સીતા] આજ્ઞા, આર્યપુત્ર.

[રામ મૃગ પાછળ જાય છે.]

[રાવણ સ્વગત] અહો ! પેલા ક્ષણે અર્ધ્યપાદ્ય લેઈ પૂજા કરવા તત્પર રામ ક્યાં, અને આ ક્ષણે ધનુષ સજી ફાળ ભરતા મૃગની પૂંઠ પકડનાર રામ ક્યાં ?

[અનુષ્ટુપ.]

અહા શું બળ, શું વીર્ય, ધૈર્ય શું, વેગ શો મહા !
રામવર્ણે ત્રિભુવને લહ્યું યોગ્ય જ વ્યાપ્ત આ. ૧૪

શાબાશ ! મૃગ તો એક જ છલંગે બાણના સપાટામાંથી છટકી જઈ પેઠો ગીચ ઝાડીમાં.

[સીતા સ્વગત] આર્યપુત્ર જતાં કરી મને અહીં ભયંકાર લાગે અને હઇયું ધડકે છે.–

[રાવણ સ્વગત

[અનુષ્ટુપ.]

કાઢીને દૂર માયાએ રામને, રડતી હરૂં
સીતાને એકલી રાને અમંત્રાહુતિ તુલ્ય હું. ૧૫

[સીતા] પર્ણકુટીમાં જાઉં અને અને આતિથ્યની તૈયારી કરૂં.

[સીતા પર્ણકુટીમાં જવા માંડે છે.]

[રાવણ] રહે, જાય છે ક્યાં ?

[રાવણ પરિવ્રાજકનું રૂપ તજી દેઈ પોતાના ખરા સ્વરૂપે દેખા દેઈ સીતાને પર્ણકુટીમાં જતાં રોકે છે.]

[સીતા તેને જોઈ ચમકી] ઓ રે ! આ કોણ ?

[રાવણ] અહો કમળાક્ષી !

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

જેણે દાનવનાં અને અમરનાં જૂથો હરાવ્યાં રણે,
તે હું રાક્ષસરાજ રાવણ જ છું. ના ઓળખ્યો તેં મને ?
નાણી બે'ન નરે કરેલ નકટી, જાણી હણ્યા ભ્રાતને,
આવ્યો છું ઋણ વૈરનું અતિ ઘણૂં હું વાળવાને વને. ૧૬

[અનુષ્ટુપ.]

માયાએ રાક્ષસી મૂઢ એ ખલોન્મત્ત રામને
કાઢીને દૂર, હે મુગ્ધે, જાણીં છું હું હરી તને. ૧૭

[સીતા] આર્યપુત્ર, અરે આર્યપુત્ર ! રક્ષણ કરો.

[રાવણ] અયિ વિશાળ નેત્રવાળી સુંદરી !

[પુષ્પિતાગ્રા.

વણ અરથ કરે પ્રલાપ આ તૂં.
સમજ, હવે તુજ આર્યપુત્ર હું છું.
મુજ સહ, મનથી સમર્થ રામે
સુરયુત, છે અસમર્થ ઝૂઝવાને. ૧૮

[સીતા ક્રોધ કરી] દુષ્ટ ! તને શાપૂ છું.

[રાવણ સ્વગત] અહો, શો ભારે પતિવ્રતાનો પ્રભાવ છે !

[અનુષ્ટુપ.]

ન દાઝ્યો ઊછળી વ્યોમે ચડી ચંડાશુના કરે,
તે હું બળ્યો બળ્યો જાણીં શાપના સ્વલ્પ અક્ષરે ! ૧૯

[સીતા] અરે આર્યપુત્ર! રક્ષણ કરો.

[રાવણ સીતાને હરી ઊંચે ચડી] અહો જનસ્થાનમાં વસતા તાપસો! શ્રવણ કરો.

[અનુષ્ટુપ.]

સીતાને આ દશગ્રીવ બળથી જાય છે હરી.
હોય ક્ષત્રિય, તો રામ મૂકાવે બળ દાખવી. ૨૦

[આકાશમાર્ગે જતાં] અહો! આ પવન શો? વનનાં ઝાડનાં ડાળાં એ વીંઝી નાંખે છે. હાં હાં, એ તો દશરથના મિત્ર જટાયુની પાંખોનો ઝપાટો. પ્રચંડ ચાંચવાળો એ ગીધ મારી પૂંઠે લાગે છે. આવ તો ખરો, ગીધડા!

[અનુષ્ટુપ.]

ખાંડે પાંખ કરી ખાંડી વાઢીને અંગ અંગ હું
ન્હવરાવી તને રક્તે જમલોક જ મોકલું. ૨૧

[સીતાને લઇને પસાર થઈ જાય છે.]

इति सीताहरणं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૫.

[બે વૃદ્ધ તાપસ પ્રવેશ કરે છે.]

[બંને] ધાઓ, રે કોઇ વ્હારે ચડો !

[પ્રથમ] હરિહરિ !

[વંશસ્થવિલ.]

શરીર છે ઉત્પલ તુલ્ય નીલ, ને
મૃણાલ જેવા સિત દંતકીલ છે,
કરાલ એવો હરિ શો નિશાચરે
મૃગી સમી કો અબળા હરે અરે ! ૧

[દ્વિતીય] અરે ! આ તો વત્સા વૈદેહી છે.

[વંશસ્થવિલ.]

બને હલાવાયલ ક્ષુબ્ધ વેલડી,
રહે વળી નાગણુ ગ્રસ્ત તર્ફડી,
પ્રકંપતી તેમ, દશાસ્ય તેહને
તપોવને સિદ્ધિ સમી બળે હરે. ૨

[નેપથ્યે] ઊભો રહે, રે દુષ્ટ રાક્ષસ ! હૃ જટાયુ જીવું છું ને તું નાસીને ક્યાં જનાર છે ?

[**પ્રથમ**] અહો ! રાવણને હાકેટતો પડ્યો જટાયુ દશરથનું ઋણ વાળવાને રાક્ષસરાજની પૂંઠે.

[**દ્વિતીય**] રોષ ભેર નેત્ર ઘૂમાવતો રાવણે પાછો વળ્યો.

[**પ્રથમ**] આ રાવણ આવી પ્હોચ્યો.

[**દ્વિતીય**] આ જટાયુ એ આવી પ્હોચ્યો.

[**બંને**] જામ્યૂં યુદ્ધ અંતરિક્ષમાં.

[**પ્રથમ**] જુઓ, જુઓ ગૃધ્રરાજનૂં પરાક્રમ.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

પ્રૌઢી પાંખતણા પ્રહાર કરતો એ દ્વંદ્વમાં ઊતરે;
ચંચૂએ ચટ ચામડી વતરડી વીંધી વિદારે ઉરે,
ને ન્હોરે નિજ લોહકંટક સમા ભેદે બળે અંતરે,
વજ્રે ખંડન ઇંદ્ર જેમ ગિરિની અંતઃશિલાનું કરે. ૩

[**દ્વિતીય**] અરેરે ! અધર્મી રાવણે ક્રોધમાં તરવાર ખેંચી ગૃધ્રરાજના દક્ષિણ સ્કંધે ઘા કર્યો !

[**બંને**] માર્યો તો ! પાંખ કપાઈ ગઈ, અને જટાયુ પડ્યો પૃથ્વીમાં !

[**પ્રથમ**] હરિહરિ !

[વસંતતિલકા.]

ક્રીડામયૂર વત શત્રુ ન લેખવીને
વીરત્વયુક્ત નિજ વિક્રમ દાખવીને

ઝાંખો પ્રતાપ દશકંધરનો કરીને
એ વાતભગ્ન તરુ તુલ્ય પડ્યો, લડીને. ૪

[બંને] તમારો સ્વર્ગમાં વાસ હજો, ગૃધ્રરાજ !

[પ્રથમ] ચાલો, ચાલો. શ્રીરામને જઈ નિવેદન કરિયે.

[દ્વિતીય] હા, ચાલો. સમાચાર મહત્ત્વના છે.

[બંને જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૬.

[કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[**કંચુકી**] કનકપોળની ચોકીએ કોઇ છે કે ?

[**પ્રતિહારી** પ્રવેશ કરી] હું વિજયા હાજર છું. ફરમાવિયે, આર્ય.

[**કંચુકી**] વિજયા ! કુમાર ભરતને નિવેદન કરો, કે શ્રીરામના દર્શને જનસ્થાન ગયેલા સુમંત્રજી આવ્યા છે.

[**પ્રતિહારી**] આર્ય ! સુમંત્રજીને કુમારશ્રીનાં દર્શન થયાં હશે ને એમનો ફેરો સફળ થયો હશે, નહિ વારૂ ?

[**કંચુકી**] બાઇ ! હું જાણતો નથી. પણ મારે કહેવું જોઇયે, કે

[અનુષ્ટુપ.]

> ખ્હીલાયેલું હૃદયના સંતાપે મુખ એમનું
> ભાળીને મન મારૂં એ બહુ અસ્વસ્થ છે બન્યું. ૧

[**પ્રતિહારી**] આર્ય ! સુમંત્રજીના સમાચાર સાંભળીને મારા મનમાં પણ કંઇ કંઇ થાય છે.

[**કંચુકી**] પણ ત્યારે તમે ઊભાં કેમ રહ્યાં છો, બાઇ ? વ્હેલાં જઇને સંદેશો પ્હોચાડો ને.

[**પ્રતિહારી**] આ પળે જ પ્હોચાડું છું, આર્ય. [જાય છે.]

[કંચુકી થોડીક વારે] સુમંત્ર આવ્યાની ખબર મળતાંની સાથે આ આવે કુમાર ભરત. એ શ્રીરામના સમાચાર જાણવાને બહુ અધીરા જણાય છે. એમને માથે વિચિત્ર આકારનો ભૂખરી જટાનો ભાર છે અને એમણે શરીરે વલ્કલ ધારણ કરેલાં છે.

[એવે સામેથી વર્ણવેલે વેષે ભરત પ્રવેશ કરે છે.]

[ભરત] આર્ય ! અવસરે રાજ્ય સંભાળી લેવાની શ્રીમુખની બોલી સાથે તેમની પાદુકાની પ્રસાદી લેઈ હૂં જ્યેષ્ઠ બંધુને મળીને આવ્યો'તો, તે બહુ જૂની વાત છે. પણ તરતમાં,

[વસંતતિલકા.]

જે લોચનો સઉ પ્રજાજનનાં હરે છે,
જેના મહા ગુણગણે હૃદયાં ઠરે છે,
એ રામ સંનિધિ સુમંત્ર ગયા હતા, તે
લૈ એમની ખબર છે અવ આવિયા કે ? ૨

[કંચુકી] જય જય કુમાર ! એઓ કનકપોળની દેવડીએ છે.

[ભરત] તો એમને સત્વર અંદર મોકલો, આર્ય.

[કંચુકી] આજ્ઞા, કુમાર.

[કંચુકી જાય છે; પછી સુમંત્ર પ્રતિહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતિહારી] પધારિયે, આર્ય.

[સુમંત્ર] હરિહરિ !

[પુષ્પિતાગ્રા.]

મરણ અનુભવ્યું નરેશકેરૂં,
કુંવરતણું વનવાસદુઃખ હેર્યું,

હરણ જનકજા થયાં સુણ્યાં એ.
અવગુણ આયુ ઘણાતણા લણ્યા એ ! ૩

[પ્રતિહારી] આ કુમાર વિરાજે. પધારિયે

[સુમંત્ર] જય, જય, કુમાર !

[ભરત] અહો, લોકમાં જે પિતૃભક્તિનું સ્વરૂપ લેખાય છે તેનાં, શીલસંપત્તિએ જે બીજાં અરુંધતી પ્રગટ્યાં મનાય છે તેનાં, અને નિષ્કારણ વનવાસના સ્વીકારે જે બંધુસ્નેહની મૂર્તિ ગણાય તેનાં દર્શન તમને થયાં કે ?

[બાવરા શો સુમંત્ર, શૂં કહે છે અને કોને કહે છે, તે સમજાયૂં ન હોય તેમ, બેસી રહે છે.]

[પ્રતિહારી] કુમારશ્રી આપને પૂછે છે, આર્ય !

[સુમંત્ર] હેં ! મને પૂછે છે ?

[ભરત] કે પ્રવાસ આયાસકારી હોવાથી અને સંતાપને લીધે તમારૂં હૃદય ભગ્ન હોવાથી તાત વચ્ચેથી પાછા વળી આવ્યા ?

[સુમંત્ર] કુમાર ! વચ્ચેથી કેમ વળી આવૂં ? તમારી આજ્ઞાથી શ્રીરામના દર્શને હૂં જનસ્થાન ગયો હતો.

[ભરત] તો શૂં ક્રોધમાં વંકાઈને કે લજ્જામાં શરમાઈને એઓ તાતને ન મળ્યાં ?

[સુમંત્ર] કુમાર !

[અનુષ્ટુપ.]

લજ્જા પરભવે શાની, ઇંદ્રિયો વશ, તેહને ?
ક્રોધે બાધે, કહો, શાનો, જીત્યા ષડ્રિપુ જેહણે ? ૪

મને નવ મળ્યાં એ, તે વાત સત્ય તમે કથી.
તપોવન હતૂં સૂનૂં: સુની પર્ણકુટી હતી. ૫

[ભરત] ત્યારે તાતે સાંભળ્યું હશે, એ ક્યાં ગયાં તે.

[સુમંત્ર] હા, સાંભળ્યૂં કે કિષ્કિંધા કરીને વાનરનૂં થાણૂં છે, ત્યાં ગયાં છે.

[ભરત] અરેરે ! ત્યાં તો તેઓ દુ:ખી થયાં હશે. વાનર એટલે વનેચર પશુ, તેમને ઓછી જ સારા નરસા મનુષ્યની પરીક્ષા હોય છે.

[સુમંત્ર] કુમાર ? એ છે તો પશુજાતિ, પણ ગુણના ઓ-શિગણ છે.

[ભરત] તાત ! એ શી રીતે ગુણના ઓશિંગણ બન્યા છે ?

[સુમંત્ર]

[અનુષ્ટુપ.]

દારા હરી જઈ ઝૂંટી લેઈને રાજ્ય અગ્રજે
હાંકી કાઢેલ નાસીને પેસી પ્હાડે વસંત જે, ૬
વ્હારે એ દૂખિયારાની ચડી સૌ દુ:ખ ટાળિયાં
સરખા દૂખિયારાએ; ને સ્ત્રી ને રાજ્ય વાળિયાં. ૭

[ભરત] આર્યને તાતે સરખા દૂખિયારા કેમ કહ્યા વારૂ ?

[સુમંત્ર સ્વગત] અરે ! મારાથી તો બધૂં એ કહી દેવાયૂં. હવે ? [પ્રગટ] કુમાર ! એ પણ સુગ્રીવની પેઠે રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા, તેને ઉદ્દેશીને મેં એમને સરખા દૂખિયારા કહ્યા.

[ભરત] તાત ! શા માટે વાત છૂપાવો છો ? જો તમે સાચે સાચૂં ન કહો, તો તમને સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય મહારાજના શપથ છે.

[**સુમંત્ર** સ્વગત] શું કરવું હવે ? લાચાર. [પ્રગટ] લો, સાંભળો ત્યારે.

[અનુષ્ટુપ.]

રાઘવે મુનિરક્ષાર્થે ગણો રાક્ષસના હણ્યે
વૈર રાખી હર્યાં સીતા માયાએ નિજ રાવણે. ૮

[**ભરત**] હેં ! રાવણ આર્યાને હરી ગયો ? [મૂર્છા પામે છે.]

[**સુમંત્ર**] કુમાર ! સ્વસ્થ થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ.

[**ભરત** શુદ્ધિમાં આવી] દુઃખના ડૂંગર ઢળ્યા !

[વસંતતિલકા.]

ખોયા પિતા; સ્વજનનો પડિયો વિયોગ;
વેઠ્યા વસી વન વિશે કંઇ કષ્ટયોગ;
ભાર્યા હરી અરિ ગયો; અવ આર્યકેરી
ભાળૂં થઈ ગતિ ઘનાવૃત ચંદ્ર જેવી. ૯

હવે શું કરવું ? હાં, સૂઝ્યું. તાત ! ચાલો મારી સાથે.

[**સુમંત્ર**] કુમારની જેવી આજ્ઞા.

[બંને પરિક્રમણ કરે છે.]

[**સુમંત્ર**] કુમાર ! શું દેવીઓના આવાસે જવું છે ?

[**ભરત**] હા, ત્યાં જ કામ છે. [દોઢીએ ન્હોાચતાં] કોણ છે દોઢીએ ?

[**પ્રતિહારી** પ્રવેશ કરી] જય જય, કુમાર ! હું વિજયા હાજર છું.

[**ભરત**] જાઓ, માજીને નિવેદન કરો, કે ભરત આવ્યો છે.

[**વિજયા**] કયાં માજીને ?

[**ભરત**] મને રાજા થયેલો જોવાને ઇચ્છનારાં માજીને.

[**પ્રતિહારી** સ્વગત] ઓ મા રે! આવડો રોસ! શું હશે ? [પ્રગટ] વારૂ, જી.

[પ્રતિહારી કૈકેયીના આવાસે જાય છે. પછી કૈકેયી પ્રતિહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[**કૈકેયી**] વિજયા! ભરત મને મળવાને આવે છે ?

[**પ્રતિહારી**] હા, બાસાહેબ. કુમારશ્રી રામના ભણીથી સુમંત્રજી આવ્યા છે, તેમને લેઇને કુમાર બાસાહેબને મળવા આવે છે.

[**કૈકેયી** સ્વગત] કોઇક નિમિત્તે મને ડારવાને એ આવતો હશે.

[**પ્રતિહારી**] કેમ, કુમાર પધારે, બાસાહેબ!

[**કૈકેયી**] હા, ભલે પધારે.

[**પ્રતિહારી**] વારૂ, જી. [પરિક્રમણ કરી કુમાર હજુર જઇ] પધારો, કુમાર.

[**ભરત**] વિજયા! તેં ખબર કરી છે ને ?

[**પ્રતિહારી**] હા, જી.

[**ભરત**] ચાલો ત્યારે, તાત.

[બંને કૈકેયીના આવાસમાં પ્રવેશ કરે છે.]

[**કૈકેયી**] વત્સ! કુમારશ્રી રામના ભણીથી સુમંત્ર આવ્યાના સમાચાર હાલ જ વિજયાએ મને કહ્યા.

[ભરત] તે તરફની મોટી વધામણી હું તમને હવે કહું.

[કૈકેયી] વત્સ ! ત્યારે હું બ્હેન કૌશલ્યા અને સુમિત્રાને તેડાવું?

[ભરત] તેમને નથી કહેવાની.

[કૈકેયી સ્વગત] એવું શું હશે ? [પ્રગટ] ત્યારે મને કહે, વત્સ.

[ભરત] સાંભળો.

[અનુષ્ટુપ.]

વસ્યા વન તજી રાજ્ય આજ્ઞાએ તમ, તેમની
સ્ત્રી હરાઈ. હવે કોડ તમ પૂરા થયા કની ? ૧૦

[કૈકેયી] હેં !

[ભરત]

[અનુષ્ટુપ.]

ટેકીલા શૌર્યવાળા જે ઇક્ષ્વાકુ નૃપ, તેમનાં
તમે વહુ થતે વર્તી વહુની અવ હેલના ! ૧૧

[કૈકેયી સ્વગત] હવે ભેદ ખુલ્લો કરવો ઘટે છે. [પ્રગટ] વત્સ ! મહારાજને શાપ થયેલો, તેની તને ખબર નહિ હોય.

[ભરત] શું ? મહારાજને શાપ થયો હતો !

[કૈકેયી] સુમંત્ર ! તમે એને બધો વૃત્તાંત કહો.

[સુમંત્ર] આપની આજ્ઞા. સાંભળિયે, કુમાર. મહારાજ પૂર્વે એક વારે મૃગયાએ ગયા હતા. ત્યારે એક અંધ મહર્ષિનો પુત્ર સરો-

વરમાં ઘડો ભરતો હતો. તેનો અવાજ સાંભળી પાણી પીવા આવેલા જંગલી હાથીનો સ્વર ધારી મહારાજે શબ્દવેધી બાણ માર્યું. તે વાગતની સાથે મુનિકુમાર મરણ પામ્યો.

[**ભરત**] હેં હેં ! એ મરણ પામ્યો ! અત્યંત ખોટું થયું. આંધળા પિતાની એ આંખ પણ ગઈ. હરિહરિ !

[**સુમંત્ર**] તે જાણવામાં આવતાં

[અનુષ્ટુપ.]

અત્યંત રડતાં સત્યવચની મુનિએ કહ્યું:—
પુત્રના વિરહે મૃત્યુ પામીશ અમ પેઠ તું. ૧૨

[**ભરત**] ગજબ થયો !

[**કૈકેયી**] વ્હાલા પુત્ર રામને મેં વન કાઢ્યો તે એ કારણથી, નહિ કે રાજ્યલોભથી. મહર્ષિનો શાપ ટળે એમ ન હતો અને એ પુત્રના વિયોગ વગર ફળે એમ ન હતો. એથી જ, વત્સ, મેં મારે માથે બધો એ દોષ વ્હોરી લીધો.

[**ભરત**] પણ ત્યારે મને વન કેમ ન કાઢ્યો? પુત્રનો વિયોગ તો એમે સરખો સાધ્ય હતો.

[**કૈકેયી**] વત્સ ! તું હતો મોસાળ. એટલે કરીને તને વન કાઢવાનું ક્યાં રહ્યું ? એની તો વાત જ બેમુદ્દાસર હતી.

[**ભરત**] ત્યારે ચૌદ વરસો શા માટે ઠરાવ્યાં ?

[**કૈકેયી**] વત્સ ! કહેવા જતી હતી ચૌદ વાસરો, પણ વ્યાકુળ ચિત્તે બોલાઈ ગયું ચૌદ વરસો.

[**ભરત**] ચતુરાઈથી સમાધાન તો ઠીક કરો છો ! [સુમંત્ર તરફ જોઇને] વારૂ, ગુરુજન આમાંનું કંઇ જાણે છે ?

[**સુમંત્ર**] કુમાર ! ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવ બંને જાણે છે. એમના એકમતથી જ આ પગલૂં ભર્યૂં હતું.

[**ભરત**] ધન્ય ઘડી ! તમારો કંઇ એ દોષ નથી જાણી, માજી, હૂં ખુશ થયો. બાંધવ પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે રોષના આવેશમાં તમને મેં દોષથી લિપ્ત કર્યાં, તે માટે તમારે પગે પડી ક્ષમા માગૂં છું, માજી. [કૈકેયીના ચરણમાં માથૂં મેલે છે.]

[**કૈકેયી** હાથ ઝાલી ઊઠાડતાં] ઊઠ, વત્સ. આમાં હૂં તારો દોષ જોતી જ નથી.

[**ભરત** બેઠો થઈ જઈ] અનુગ્રહ વધાવી માથે ચડાવૂં છું. માજી ! તમે શીખ આપો, તો આજે ને આજે આર્યને સહાય થવા સકળ રાજમંડળને લેઈ ચડી જવા ઇચ્છૂં છું.

[ઉપજાતિ.]

પ્હોચી જઈ શીઘ્ર પડાવ નાંખી
કરી કરીંદ્રે સઉ શ્યામ કાંઠી;
સેના લઈ પાર જ ગર્વ ગાળૂં
સમુદ્ર ને રાવણનો હવાં હૂં. ૧૩

[નેપથ્યમાં ચીસ પડે છે તે સાંભળી] અરે ! ચીસ કેમ પડી ?

[એવે પ્રતિહારી હાંફ્લીફાંફ્લી પ્રવેશ કરે છે.]

[**પ્રતિહારી**] બાસાહેબ ! વહુજીનૂં હરણ થયૂં સાંભળી આપનાં મોટાં બ્હેન મૂર્છાગત થયાં છે.

[કૈકેયી] હેં !

[ભરત] અરે ! માજી મૂર્છાગત થયાં છે ?

[કૈકેયી] ચાલ, વત્સ, એમના આશ્વાસને.

[ભરત] આજ્ઞા, માજી.

[સર્વે જાય છે.]

इति रहस्योद्‌घाटनं नाम षष्ठोऽङ्कः ।

પ્રતિમા.

વિષ્કંભક ૬.

[એક તાપસ પ્રવેશ કરે છે.]

[**તાપસ**] અરે નંદિલક ! –

[**નંદિલક** પ્રવેશ કરી] આવ્યો, આર્ય.

[**તાપસ**] કુલપતિ આજ્ઞા કરે છે, કે પત્નીનું હરણ કરી જનાર રાવણને મારીને, દૈવી સંપત્તિવાળા વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરીને, અને વિમળ ચરિત્રવાળાં જાનકી લેઈને, રીંછ વાનર અને રાક્ષસોના અગ્રેસરોના મંડળ સમેત, શ્રીરામ પધારે છે; તેમના સત્કાર માટે જે જે જોગવાઈ આશ્રમની પ્હોંચ પ્રમાણે થઈ શકે તે સર્વેની પેરવી કરી રાખવી.

[**નંદિલક**] આર્ય ! અમે બધી પેરવી કરી છે. પણ

[**તાપસ**] 'પણ' શું ?

[**નંદિલક**] વિભીષણના સાથમાં રાક્ષસો છે, તેમને પીરસવાની ગોઠવણ કુલપતિએ કરવાની છે,

[**તાપસ**] એમ કેમ ?

[**નંદિલક**] એ તો, બાવા, ખાઈ જાય.

[**તાપસ**] બ્હી માં, ભાઇ. રાક્ષસો વિભીષણના જેવા જ સુશીળ છે.

[નંદિલક] એ રાક્ષસ સજ્જનોને તો પગે પડિયે. ફિકર નહિ ત્યારે. [જાય છે.]

[તાપસ] અહો! શ્રીરામ પધાર્યા.

[માલિની.]

'જય નૃપ! રિપુ બીજા જીતવાના કહીં છે?
ક્ષિતિ અખિલ તમારી એકછત્રે થઈ છે.'
મુદિત મુનિજનો સૌ એમ જેને સ્તવે છે,
રઘુવર નભથી તે આશ્રમે ઊતરે છે. ૧

[જાય છે.]

પ્રતિમા.

અંક ૭.

[રામ પ્રવેશ કરે છે.]

[રામ] અહો !

[માલિની.]

દશમુખ બળિયો ને મત્ત, તેને હણીને,
શુચિ શુભગુણશાળી જાનકીને ગ્રહીને,
વચન વડિલકેરાં પૂર્ણ પાળી કરીને,
વન મુનિજનવાસે આજ આવૂં ફરીને. ૧

તાપસીઓને વંદન કરવાને મૈથિલી તપોવન ગયાં છે, તેમને બહુ વાર થઇ. એ આવવાં જોઇયે. [સામેથી સીતાને આવતાં જોઈને] આવ્યાં, આવ્યાં વૈદેહી.

[ઉપજાતિ.]

સીતા કહી કો મુખથી, વળી કો
સખી વદી, કો વહુ, મૈથિલી કો,
સંબોધતી હર્ષિત તાપસીએ
ઘેરાયલાં એ અતિ મંદ આવે. ૨

[એવે સીતા અને તાપસીઓ આવે છે.]

[તાપસીઓ] બહેન ! જો, આ તારા પતિ ઊભા. જા એમની પાસે. તને એકલીને ભૂલ્યેચૂકયે એ વ્હીલી મૂકાય એમ નથી. [તાપસીઓ જાય છે.]

[સીતા]–હંઅં, હજુ પણ મારૂં હ્રદયૂં હેઠું બેસતૂં નથી.

[રામ] મૈથિલી ! તમે ઓળખ્યૂં ને આપણે પૂર્વે રહેતાં હતાં તે આ સ્થાન; અને ઓળખ્યાં ને તમે સંતાન કરી ઊછેરેલાં આ વૃક્ષ ?

[સીતા] કેમ ન ઓળખૂં, આર્યપુત્ર ? આ વૃક્ષો તો પૂર્વે દૃષ્ટિ નીચી વાળીને જોયેલાં, તે અત્યારે દૃષ્ટિ ઊંચી કરીને જોવાય એવાં થયાં છે !

[રામ] આ આપણા તપની સાક્ષિણી વિસ્તારવાળી નદીકાંઠાની ટેકરી. ત્યાં આપણે પિતાશ્રીનૂં સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ સારવાની ચિંતામાં બેઠાં હતાં, તે અવસરે સુવર્ણમૃગ દૃષ્ટિએ પડ્યો હતો.

[સીતા ભયથી ધ્રુજતી] આંહાં, આર્યપુત્ર, એનૂં નામ દેશો નહિ.

[રામ] મૈથિલી ! બ્હીઓ નહિ. આ તો ગતકાળની વાત છે. [ધૂળકોટ તરફ લક્ષ ખેંચી] અરે, આ શૂં ?

[વસંતતિલકા.]

લોધ્રોતણી રજ સમો મસ રેણુ ઊડે,
ફેલાય એ પવનમાં, દિશ સર્વ રૂંધે;
ને શંખ ભેર ગરજે, જયશબ્દ વાધે,
જેણે કરી વન બને પુર પ્રૌઢ નાદે. ૩

[લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરી] આર્ય !

[અનુષ્ટુપ.

વ્હાલઘેલો ભરત આ ઝંખતો આર્યને અહીં
સેના મહાન સંઘાતે આવે છે માવરો લઈ. ૪

રામ વત્સ! શું ખરે જ ભરત આવે છે?

[લક્ષ્મણ] હા, આર્ય.

[રામ] મૈથિલી! માવરો સમેત ભરત આવે છે. તમારાં વિશાળ નેત્ર તેમનાં દર્શનનાં તરસ્યાં વધારે વિશાળ થાઓ.

સીતા આર્યપુત્ર! હું સંભારતી હતી ને ભરત આવી પ્હોચ્યા!

[એવે ભરત માવરો સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[ભરત]

[વસંતતિલકા.]

આપત્તિનાં વિપુલ વાદળ દૂર થાતાં
જ્યોત્સ્ના સમાં જનકજા સહ જે સુહાતા
શ્રીરામ શારદ શશી સમ, તેમનાં હું,
વાંછંત દર્શન, લઈ સ્વજનો જઉં છું. ૫

[રામ] માતુશ્રીઓ! વંદન કરૂં છું.

[માવરો] વત્સ! **चिरं जीव.** ધન્ય ઘડી અને રૂડું ભાગ્ય, કે પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી વહુવર સાથે તને કુશળક્ષેમ આવેલો જોઇયે છિયે.

[રામ] માજીઓની આશિષ માથે ચડાવૂં છું.

[લક્ષ્મણ] માતુશ્રીઓ! વંદન કરૂં છું.

[માવરો] વત્સ! **चिरं जीव.**

[લક્ષ્મણ] આશિષ માથે ચડાવૂં છું.

[સીતા] માતુશ્રીઓ! વંદન કરૂં છું.

[માવરો] વત્સા ! અખંડ સૌભાગ્ય હો.

[સીતા] આશિષ માથે ચડાવું છું.

[ભરત] આર્ય ! નમસ્કાર ભરતના.

[રામ] આવ, આવ, ઇક્ષ્વાકુકુમાર.

[વસંતતિલકા.]

છાતી કપાટ સરખી સરસી મિલાવી
હૈ સાંઇ દીર્ઘ ભુજ ભોગળ શા લગાવી
મ્હો મ્હો સમૂ શરદ ચંદ્ર સમાન માંડી
સંતપ્ત આ તનતણી હર પીડ ગાઢી. ૬

[દૃઢ આલિંગન દેઇ માથે હાથ મૂકી] વત્સ ! કલ્યાણ થજો ને ઘણું જીવજો.

[ભરત] આશિષ માગે ચડાવું છું. આર્યા ! નમસ્કાર ભરતના.

[સીતા] આર્યપુત્રનો નિત્યસહવાસ ભોગવજે, વત્સ.

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવું છું. આર્ય ! નમસ્કાર ભરતના.

[લક્ષ્મણ] આવ, આવ, વત્સ, મને ભેટ. [પરસ્પર આલિંગન દેઇ] ઘણું જીવજે, વત્સ.

[ભરત] આશિષ માથે ચડાવું છું. આર્ય ! રાજ્ય સંભાળી લીજિયે.

[રામ] શા માટે ? વત્સ, એવડી શી ઊતાવળ છે ?

[કૈકેયી] અરે, કંઇ કાળથી અમે એ ઝંખ્યા કરિયે છિયે, ને તું 'શી ઊતાવળ છે ?' કહે છે !

[એવે શત્રુઘ્ન પ્રવેશ કરે છે.]

[શત્રુઘ્ન]

[અનુષ્ટુપ.]

સંકટો ઉગ્ર ના જેનું તેજ ઝાંખું કરી શક્યાં,
ઇચ્છું દર્શન તે રૂડાં રાવણાંતક રામનાં. ૭

[પાસે જઈ] આર્ય ! નમસ્કાર શત્રુઘ્નના.

[**રામ**] કલ્યાણ થજો ને ઘણું જીવજો, વત્સ.

[**શત્રુઘ્ન**] આશિષ માથે ચડાવું છું. આર્યા ! નમસ્કાર શત્રુઘ્નના.

[**સીતા**] વત્સ ! ઘણું જીવજો.

[**શત્રુઘ્ન**] આશિષ માથે ચડાવું છું. આર્ય ! નમસ્કાર શત્રુઘ્નના.

[**લક્ષ્મણ**] વત્સ ! ઘણું જીવજો.

[**શત્રુઘ્ન**] આશિષ માથે ચડાવું છું આર્ય ! ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવ પ્રજાજન સમેત રાજ્યાભિષેકને ઉદ્દેશીને આર્યનાં દર્શન ઇચ્છે છે.

[**કૈકેયી**] વત્સ ! અભિષેકનો લ્હાવો લો, પધારો.

[**રામ**] આજ્ઞા, માજી. [જાય છે.]

[નેપથ્યમાં] જય આપશ્રીનો, જય કલ્યાણમૂર્તિનો. જય આર્યનો, જય પ્રભુનો, જય મહારાજનો, જય રાજાધિરાજનો, જય રાવણાંતકનો !

[**કૈકેયી**] અહા ! પુરોહિતો અને કંચુકીઓ વત્સનો જય ગજાવે છે !

[**કૌશલ્યા અને સુમિત્રા**] અહા ! પ્રજાજનો અને પરિચારકો વત્સનો જય ગજાવે છે !

[નેપથ્યમાં] અહો જનસ્થાનમાં વસતા તાપસો! શ્રવણ કરો.

[વસંતતિલકા.]

માર્તંડ જેમ તમના દળને દળે છે,
શ્રીરામ તેમ રિપુના ગણને હણે છે;
સીતા, પરાક્રમ કરી, શુચિ મેળવે છે;
એ વિશ્વમાન્ય નૃપનો જય ભૂતળે છે! ૮

[કૈકેયી] અહો! વત્સની વિજયઘોષણા ગવાય છે!

[એવે રાજ્યાભિષેક પામેલા રામ પરિચારક સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[રામ આકાશ તરફ દૃષ્ટિથી] અહો સ્વર્ગસ્થ પિતાજી!

[વસંતતિલકા.]

થાજો પ્રસન્ન વરજી પરિતાપ, કાં જે
ઇચ્છયું હતૂં જયમ તમે ત્યમ થાય આજે.
ધર્મે મળેલ પદ ભૂપતિનૂં વરૂં છું,
તે રાજ્યભાર જનમાન્ય શિરે ધરૂં છું. ૯

[ભરત]

[માલિની.]

શુભ વિધિ સર વર્ત્યો ભવ્ય રાજ્યાભિષેક.
શિર પર વર શોભી એ રહ્યો રત્નપેચ.
મણિગણમય મોટૂં છત્ર છાયૂં ય માથે.
નગરજન નમ્યા સૌ હર્ષના નાદ સાથે. ૧૦

[અનુષ્ટુપ]

નવા ચંદ્ર સમા આ જે રાજા વડિલ, તેમને
નિરખી નિરખી તૃપ્તિ થાય ના મમ નેન ને. ૧૧

[શત્રુઘ્ન]

[અનુષ્ટુપ.]

ઈંદુના ઉદયે વિશ્વ દીસે દીપંત જે વિધે,
આર્યના અભિષેકે આ દીપે છે કુળ તે વિધે. ૧૨

[**રામ**] વત્સ લક્ષ્મણ ! જો, હું રાજ્યારૂઢ થયો.

[**લક્ષ્મણ**] આનંદની ઘડી ! આર્યની દિન દિન ચડતી કળા હજો !

[**કંચુકી** પ્રવેશ કરી] જય જય, રાજાધિરાજ ! મહારાજના અનુયાયી મહાસુભટો વિભીષણ, સુગ્રીવ, નીલ, મૈંદ જાંબવાન અને હનુમાન કહાવે છે, કે રાજ્યાભિષેકના રૂડા અવસરે મહારાજને અમે અભિનંદન આપિયે છિયે.

[**રામ**] આર્ય ! એમને કહો કે એ તમો સહાયકોનો પ્રતાપ છે.

[**કંચુકી**] આજ્ઞા, રાજાધિરાજ. [જાય છે.]

[**કૈકેયી**] આવાં આનંદમંગળ અયોધ્યામાં એ વર્તે, એવી મારા મનમાં ઊર્મિ ઊઠે છે.

[**રામ**] માજી ! તે એ તમે જોશો. અહો ! સૂર્ય ભગવાન જાણે અહીં પધાર્યા હોય, તેમ આખું તપોવન તેજના અંબારથી ઝળાંઝળાં થઈ રહે છે ! હાં હાં, સંકેત પ્રમાણે પુષ્પક વિમાન આવ્યું. ચાલો, સર્વ બેસી જાઓ એમાં.

[સર્વે વિમાનમાં બેસી જાય છે.]

[રામ]

[ઇંદ્રવજ્રા.]

આજે જ વેગે જઇયે અયોધ્યા
સંબંધિમિત્રો સહ સર્વ સીધા.

[સુમંત્ર]

ને આર્યને પૌર જુઓ, શશી શા
નક્ષત્ર સાથે, ઉદયે સુહાતા. ૧૩

[સર્વે વિમાનમાં અયોધ્યા જાય છે.]

इति सुखोदर्को नाम सप्तमोङ्कः ।

પ્રતિમા.

સમાપના.

[નાટક થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.]

[સૂત્ર૦] જય મહારાજનો ! શ્રીમાન મહારાજનો જય !

[અનુષ્ટુપ.]

રામે રાજ્ય કર્યું જેમ સ્ત્રી ને સ્વજનને મળી,
રાજા રાજ્ય કરો તેમ શ્રી ને સ્વજનને મળી. ૧

[પડદો પસારે છે.]

અસાધારણ શબ્દ.

અકલુષિત, વિ૦ નિર્મળ.
અગ્રજ, પું૦ મોટો ભાઇ.
અજળ, વિ૦ જળ રહિત, કોરૂં.
અજ્ઞાત, વિ૦ જાણવામાં ન આવેલૂં, અજાણ્યૂં.
અટન, ન૦ રખડામણ.
અટવી, સ્ત્રી૦ જંગલ, વગડો.
અણુનીતર્યૂં, વિ૦ ઠરેલૂં નહિ એવૂં, ડોળાયલૂં.
અનુગત, વિ૦ પૂંઠે ગયેલૂં, સાથમાં જનાર.
અનુજ, પું૦ ન્હાનો ભાઇ.
અન્તપાલ દુર્ગ, પું૦ સરહદના બચાવ માટે બાંધેલો કિલ્લો.
અન્તઃપાતી, વિ૦ વચમાં ગોઠવાયલૂં, વચમાંનૂં.
અન્તઃશિલા, સ્ત્રી૦ ભીંતરની છાટ.
અન્તર, ન૦ ભીંતરનો ભાગ, છાતીની અંદરનૂં ફેફસૂં વગેરે.
અન્યકર્તૃક, વિ૦ બીજાએ રચેલૂં.
અન્યથા, અ૦ નહિ તો, બાકી.
અપકર્ષ, પું૦ હલકા પડવૂં તે, નિકૃષ્ટપણૂં, હીનતા.
અપમૃત્યુ, ન૦ ભૂંડૂં મરણ.
અપર, વિ૦ બીજૂં.
અપુત્ર, પું૦ પુત્રની સગાઈ તોડાયલો પુત્ર.
અપૂર્વતા, સ્ત્રી૦ અસાધારણપણૂં, ઉત્કૃષ્ટતા, ઉત્તમપણૂં.
અપેક્ષિત, વિ૦ જરુરનૂં, જોઇતૂં.
અભયકર, વિ૦ ભયના અભાવની લાગણી ઉપજાવતૂં, અ-
 ભય આપતૂં.

અમન્ત્રાહુતિ, સ્ત્રી૦ મંત્રોચ્ચાર વગરની આહુતિ.
અમાતા, સ્ત્રી૦ માતાની સગાઈ તોડાયલી મા.
અવધ, સ્ત્રી૦ (૧) અયોધ્યા; (૨) પરમ સીમા.
અવસાન, ન૦ મરણ.
અવિતથ, વિ૦ સાચૂં, ખરૂં.
અશન, ન૦ ખોરાક લેવો તે, ભોજન.
અશ્રુ, ન૦ આંસુ.
અસ્ખલિત, વિ૦ ન ખચકાતૂં.
અસ્મિતા, સ્ત્રી૦ સ્વાભિમાન, આત્મગૌરવ.
આગમ, પું૦ જ્ઞાન.
આઘાત, પું૦ ઘા, પ્રહાર.
આજ્ઞાધર, પું૦ સેવક.
આદર્શ, પું૦ દર્પણ.
આયાસકારી, વિ૦ શ્રમ પ્હોચાડનારૂં.
આર્યપુત્ર, વિ૦ પતિ, વર.
આવેગ, પું૦ જોસ.
આશ્વાસન, ન૦ ધીરજ આપવી તે.
ઇતિવૃત્ત, ન૦ વૃત્તાંત.
ઇન્દુ, પું૦ ચંદ્ર.
ઈતિ, સ્ત્રી૦ આખા દેશ ઉપરની મોટી આફત.
ઉચ્ચીકરણ, ન૦ હોય તે કરતાં ઊંચૂં બનાવવૂં તે, ઉત્કર્ષ.
ઉદ્દેશ, ક્રિ૦ સ૦ ઉપર લક્ષ રાખવૂં.
ઉપસ્થિત, વિ૦ આણી મૂકેલૂં, હાજર, તૈયાર.
ઉલ્લેખ, પું૦ નોંધ.
ઊર્ધ્વલોક, પું૦ ભૂલોકથી ઊંચે આવેલો પિતૃલોક.
ઋદ્ધિ, સ્ત્રી૦ ભંડાર, સંપત્તિ.
એકીકૃત, વિ૦ જુદાપણા રહિત, એકરૂપ.

ઐકાન્તિક, વિ૦ અનન્યપણે સાધેલું, એક જ નેમથી નિરૂપિત.
ઐશ્વર્ય, ન૦ રાજસત્તા, પ્રભુત્વ.
કપાટ, ન૦ કમાડ.
કરી, પું૦ હાથી.
કરીન્દ્ર, પું૦ મોટો હાથી.
કષ્ટયોગ, પું૦ દુઃખ પડવું તે.
કાશરજ, સ્ત્રી૦ સરકટની ચમરીનો પરાગ.
કૃતકૃત્ય, વિ૦ જેના સર્વ મનોરથ ફળ્યા છે એવું, કૃતારથ.
ક્રીડામયૂર, પું૦ પાળેલો મોર.
ક્રીડારથ, પું૦ યુદ્ધ સિવાયની સવારીનો રથ.
ક્ષિતિ, સ્ત્રી૦ પૃથ્વી, ભોંય.
ક્ષુબ્ધ, વિ૦ ક્ષોભ પામેલું, કંપતું.
ગણ, પું૦ ટોળું, સમૂહ.
ગભીર, વિ૦ પ્રૌઢ, ભર્યું.
ગૃધ્રરાજ, પું૦ ગીધનો રાજા જટાયુ.
ગ્રસ્ત, વિ૦ પકડાયલું, ઝલાયલું.
ઘનાવૃત, વિ૦ વાદળે છવાયલું.
ચણ્ડાંશુ, (ચંડાંશુ), પું૦ સૂર્ય.
ચતુર્વ્યૂહ, પું૦ મુખ્ય ચાર ઇષ્ટ દેવનો સમૂહ.
ચિત્તાતઙ્ક, (ચિત્તાતંક), પું૦ ફાળ પડવી તે.
ચિર, અ૦ લાંબા વખત સુધી.
છત્રછાયા, સ્ત્રી૦ શિરછત્રભૂત વડિલ તરફનું ઢાંકણ.
જનકજા, સ્ત્રી૦ જાનકી, સીતા.
જનપદ, પું૦ દેશ.
જનમાન્ય, વિ૦ લોકને માન્ય.
જીવનરસ, પું૦ રુધિર, લોહી.
તડતકડ, સ્ત્રી૦ ધાઇ, ત્વરા.

તથા, અ૦ તેમ.
તપનું ધામ, તપોવન.
દક્ષિણ, વિ૦ જમણું.
દનુજ, પું૦ દાનવઃ રાક્ષસ.
દન્તકીલ. પું૦ ખૂટા જેવો દાંત.

દશકંધર
દશમુખ } પું૦ રાવણ.
દશાસ્ય

દુષ્કર, વિ૦ મુશ્કેલ.
દુર્મરણ, ન૦ ભૂંડું મોત.
દૂર, વિ૦ છેટેનું.
દ્રવ, ક્રિ૦ અ૦ પિગળવું.
ધનુર્ધર, પું૦ બાણાવળી, તીરંદાજ.
નટરાજ, પું૦ મહાદેવ.
નન્દિદુન્દુભિ, પું૦ માંગલિક પ્રસંગે વગાડાતી નોબત.
નિઃસ્નેહ, વિ૦ સ્નેહ રહિત, કઠણ હૃદયાનું.
નિરુત્તર, વિ૦ આગળ ન બોલી શકતું, મૂગું બનેલું.
નિર્બાધ, વિ૦ સંકટ રહિત.
નિર્ભર. વિ૦ અત્યંત.
નિર્લિપ્ત, વિ૦ ન લેપાયલું, ન ખરડાયલું.
નૃપતિવિભવ, પું૦ રાજવૈભવ.
નેહો, પું૦ કુત્સિત પ્રીતિ.
નેપથ્યપાલિકા, સ્ત્રી૦ વસ્ત્રના ભંડારની ઉપરી બાઈ.
નેપથ્યોક્તિ. સ્ત્રી૦ પડદા પાછળથી બોલાયલી ઉક્તિ.
નેષ્ટ, વિ૦ ન ઇચ્છવા જોગ, હીણું.
પથ, પું૦ વાટ, રસ્તો.
પર, વિ૦ (૧) અલગ; (૨) પરમ, મોટું.

પરાભવ, ક્રિ૦ સ૦ હરાવવું.
પરિચારક, પું૦ સેવક, હજુરી.
પરિધિ, પું૦ પૈડાનો ઘેર.
પવિભીષણ, વિ૦ વજ્ર જેવું ભયંકર.
પાદુકા, સ્ત્રી૦ પાવડી.
પાર્થિવ, વિ૦ પૃથ્વી તત્ત્વનું બનેલું.
પિતૃનૃપ, પું૦ પિતૃલોકમાં વસેલો રાજા.
પુરસ્કૃત, વિ૦ પુરોગત (preceded).
પુષ્પ, ન૦ (૧) ફૂલ; (૨) પુષ્પપુર, પાટલિપુત્ર.
પ્રતિચિત્ર, ન૦ ચિત્રરૂપ નકલ.
પ્રતિપદ, અ૦ ડગલે ડગલે, પગલે પગલે.
પ્રતિમા, સ્ત્રી૦ મરનાર રાજાની આબેહૂબ મૂર્તિ.
પ્રતિમાગૃહ, ન૦ મરનાર રાજાની પ્રતિમાઓનું મંદિર.
પ્રતિરૂપ, ન૦ પ્રતિબિંબ.
પ્રભાવ, પું૦ પરાક્રમ, પ્રતાપ.
પ્રભુતા, સ્ત્રી૦ સામર્થ્ય, આખ્તયાર.
પ્રયોગબન્ધ, પું૦ રંગભૂમિ ઉપર ભજવવા જોગ નાટક.
પ્રલાપ, પું૦ પોકાર, વિલાપ.
પ્રસ્તાવ, પું૦ પ્રસંગ, બાબત.
પ્રાણસંચાર, પું૦ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા.
પ્રાણાચાર્ય, પું૦ ચિકિત્સક, વૈદ્ય.
બહુભૂમિક, વિ૦ બહુ પાત્રવાળું.
ભક્તિભાવિત, વિ૦ ભક્તિની તીવ્ર લાગણી ધરાવતું, અત્યંત ભક્તિમાન.
ભદ્રાસન, ન૦ તખ્ત, સિંહાસન.
ભયમુક્ત, વિ૦ નિડર, નિર્ભય.
ભરત, પું૦ નટ.
ભરતવાક્ય, ન૦ નટનું, અર્થાત્ નટીના પતિ સૂત્રધારનું નાટકના અંતનું આશીર્વચન.

ભાવમયતા, સ્ત્રી૰ જીવતા મનુષ્યના મ્હો ઉપર દૃષ્ટતા, શૌર્ય, સ્નેહ, દયા આદિ ભાવની છાયા દેખાય છે તે.
ભાસ્કર, પું૰ સૂર્ય.
ભિન્નકર્તૃક, વિ૰ જુદાએ કે જુદાજુદાએ રચેલૂં.
ભૂભ્રષ્ટ, વિ૰ પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડેલૂં.
ભૂમિકા, સ્ત્રી૰ વેષ, સ્વાંગ.
ભ્રમ, પું૰ વ્હેમ, શંકા.
મન્દભાગિની, વિ૰ (સ્ત્રી૰) ઓછા ભાગ્યવાળી,
मया पुत्रवती, મને પેટનો દીકરો ગણનારી.
મરણમુખ, વિ૰ મોતના મ્હોમાં પડેલૂં.
મર્યાદિત, વિ૰ અમુક મર્યાદામાં જેનો સંકેત હોય એવૂં (restricted).
માતૃક, વિ૰ માના નામ ઉપરથી પડેલૂં (નામ).
મુખનો સંદેશ, માણસ માર્ફત કહાવેલી મ્હોડાની સૂચના.
મુદિત, વિ૰ હરખ પામતૂં, ખુશ.
મૃણાલ. ન૰ કમળનો દાંડો.
મૌલ, વિ૰ મૂળભૂત, મુખ્ય.
મૌલિક. વિ૰ મૂળભૂત.
યતિ, પું૰ સંયમ પાળનાર સાધુ પુરુષ, પરિવ્રાજક.
યથા, અ૰ જેમ.
રઘુવર, | રઘૂત્તમ, | વિ૰ રઘુવંશીઓમાં ઉત્તમ.
રઘૂદ્ભવ, વિ૰ રઘુવંશમાં જનમેલૂં.
રચનાત્મક, વિ૰ કાર્યની ઘટના સાધતૂં.
રથારૂઢ, વિ૰ રથમાં બેઠેલૂં.
રાજહંસ, પું૰ (૧) રાતી ચાંચ અને રાતા પગવાળો હંસ; (૨) ઉત્તમ રાજા.

રાજ્યફળ, ન૦ રાજા થવાથી મળેલી સમૃદ્ધિ.

રાવણાંતક, પું૦ રાવણને મારનાર, રામ.

રૂપિત, વિ૦ રંગભૂમિ ઉપર દેખા દેતૂં.

લાજા, સ્ત્રી૦ ડાંગરની ધાણી.

લિપ્સા, સ્ત્રી૦ લોભ, લાલસા.

લિહ, સ્ત્રી૦ લીંટી, નોંધ.

લૈખિક, પું૦ શિલાલેખ તામ્રપત્ર વગેરે ઊકેલનાર (epigraphist).

લોલુપતા, સ્ત્રી૦ અત્યંત લોભ.

વધૂ, સ્ત્રી૦ વહુવર, વહુ.

વર્ચસ, ન૦ તેજ.

વર્ણનાત્મક, વિ૦ આગળ કાર્ય વધાર્યા વગર વર્ણન આપતૂં.

વલ્કલિની, વિ૦ (સ્ત્રી૦) વલ્કલ ધારણ કરતી.

વાત, પું૦ પવન.

વાતભગ્ન, વિ૦ વાવાઝોડામાં ભાગી પડેલું.

વામ, વિ૦ ડાબૂં.

વામ, ક્રિ૦ સ૦ છોડવૂં, નાંખવૂં

વાલખિલ્ય, પું૦ **बृहत् पराशरसंहिता**માં કહેલા વૈખાનસ, ઉદુંબર, વાલખિલ્ય અને વનેવાસી, એ ચાર પ્રકારના **वानप्रस्थ** પૈકીનો એક.

વાસર, પું૦ દિવસ.

વિકૃત, વિ૦ બદલાઈ ગયેલું.

વિક્રમ, પું૦ પરાક્રમ.

વિછળ, ક્રિ૦ અ૦ ડોવાઈ જવૂં, ઊથલપાથ[illegible] બેચેન બનવૂં.

વિધાન, ન૦ ઘડવૂં તે, બનાવવું તે.

વિધિ, પું૦ દૈવ.

વિપદ, સ્ત્રી૦ વિપત્તિ, આફત.

વિપુલ, વિ૦ મોટું.

વિશિષ્ટ, વિ૦ ખાસ, અસાધારણ.

વિશ્વમાન્ય, વિ૦ જગતમાં માનપાત્ર.

વિહર, ક્રિ૦ અ૦ મ્હાલવું.

વીરવાહી, વિ૦ યુદ્ધમાં પડેલા વીરને બેસાડીને લેઇ જનાર.

વૈખાનસ, પું૦ **बृहत्पराशर संहिता**માં કહેલા વૈખાનસ, ઉદુંબર, વાલખિલ્ય અને વનેવાસી, એ ચાર પ્રકારના **वानप्रस्थ** પૈકી એક.

વ્યાઘ્રી, સ્ત્રી૦ વાઘણ.

શતાબ્દી, સ્ત્રી૦ સદી.

શત્રુઘ્ન, વિ૦ શત્રુને હણનાર.

શારદ, વિ૦ શરદ ઋતુનું.

શીલ, ન૦ સદાચરણ.

શુચિ, વિ૦ પવિત્ર, શુદ્ધ.

શુલ્ક, ન૦ સ્ત્રીધન, પલ્લું.

શ્રેય, ન૦ કલ્યાણ.

સંરોહણી, સ્ત્રી. રૂઝ આણનારી ઔષધિ.

સંશોષણી, સ્ત્રી૦ સોજો ઊતારનારી ઓષધિ.

સંસ્કરણ, ન૦ સંશોધિત આવૃત્તિ.

સક્રિય, વિ૦ આચારમાં મૂકાતું.

સઞ્જીવની (સંજીવની), સ્ત્રી૦ ચેતન આણનારી ઓષધિ.

સત્કૃત, વિ૦ 'વાહ ! આપ આદર્શપતિ છો' એમ આદર પામેલ.

સત્વર, અ૦ જલદી.

સન્તપ્ત (સંતપ્ત), વિ૦ તપેલું, સંતાપયુક્ત.

સન્નિધિ (સંનિધિ), પું૦ પડોશ, સાંનિધ્ય.

સમાણું, વિ૦ સમાન, સર ્.
સરિત્, સ્રી૦ નદી, સરિતા.
સહચાર, પું૦ સાથે રહેવું તે, સોબત.
સાપેક્ષ, વિ૦ અમુક અપેક્ષા કિંવા સંબંધમાં કહેલું (relative).
સિત, વિ૦ ધોળું.
સિદ્ધિ, સ્રી૦ તપની સમૃદ્ધિ.
સુગ્રીવ, વિ૦ સારી ડોકવાળું.
સુધાકાર, પું૦ ધોળા ચહડી સાફ કરવાનું કામ કરનાર મજૂર.
સુપ્રિય, વિ૦ બહુ પ્રિય.
સુમન્ત્રતુષ્ટ, વિ૦ રૂડા મંત્રથી રીઝનાર.
સુલક્ષમણુ, ન૦ સારૂં લક્ષણુ.
સૂચિત, વિ૦ રંગભૂમિ ઉપર દેખા દીધા વિતા નાટકના સંવિધાન સાથે સંબંધ ધરાવતું.
સૂર્યાન્વય, પું૦ સૂર્યવંશ.
સેચન, ન૦ ધાર કરવી તે, અભિષેક.
સ્તુત્ય, વિ૦ વખાણને પાત્ર.
સ્વજન, પું૦ (૧) કુટુંબી જન; (૨) પ્રજા જન, રૈયત.
હરિ, પું૦ (૧) ઈંદ્ર; (૨) સિંહ.
હરિસુહૃદ, પું૦ ઈંદ્રનો મિત્ર.
હર્ષિત, વિ૦ હર્ષ પામેલું.
હવ્ય, ન૦ ઘી.
હૃદ્‌ગત, વિ૦ હૃદયમાં રહેલું.
હેર, ક્રિ૦ સ૦ જોવું.
હેલના, સ્રી૦ ભારે અપમાન પ્હોચવું તે.
હૈમ, વિ૦ હિમાચળનું.

श्रीमद्भासप्रणीतं

प्रतिमादशरथम्।

नान्द्यन्ते सूत्रधारः प्रविशति ।

सूत्रधारः ।

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः
सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।
यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या
विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥ १ ॥

अथाहं भासप्रणीतं प्रतिमादशरथं नाम नाटकं प्रयोक्ष्ये । तदत्र-भवन्तः कृतावधानाः पश्यन्तु । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। आर्ये, इतस्तावत्।

नटी प्रविश्य । अज्ज इअह्मि ॥ आर्य, इयमस्मि ।

सूत्रधारः । आर्ये, परिषदः प्रीत्यर्थमिममेव शरत्कालमधिकृत्य गीयतां तावत् ।

नटी । अज्ज, तह ॥ आर्य, तथा ।

नटी गायति ।×

× अत्र गानविषया गाथा लुप्तेति प्रतिभाति ।

सूत्रधारः । साधु गीतम् । अस्मिन् हि काले

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।
मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥ ३ ॥

निष्क्रान्तौ ।

इति स्थापना ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा प्रतिहारी ।

प्रतिहारी । को इह कञ्चुईआणं संणिहिदो ॥ क इह काञ्चुकीयानां संनिहितः ।

काञ्चुकीयः प्रविश्य । भवति, अयमस्मि । किं क्रियताम् ।

प्रतिहारी । अज्ज, महाराओ आणवेदि । सिग्घं कुमारस्स रामस्स रज्जाहिसेअसंभारा आनीअन्तु त्ति ॥ आर्य, महाराज आज्ञापयति । शीघ्रं कुमारस्य रामस्य राज्याभिषेकसंभारा आनीयन्तामिति ।

काञ्चुकीयः । भवति, यद्यदाज्ञप्तं महाराजेन, तत् सर्वमुपस्थापितम् । पश्य ।

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं
न्यस्ता हेममयाः सदर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः ।
युक्तः पुष्परथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः
सर्वस्यास्य च मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः ॥१॥

प्रतिहारी । जइ एव्वं, सोहणं किदं ॥ यद्येवं, शोभनं कृतम् ।

काञ्चुकीयः । हन्त,

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्याः कृताः प्रजाः ।
रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता ॥२॥

निष्क्रान्तः ।

प्रतिहारी परिक्रम्यावलोक्य । संभवअ, गच्छ तुमं पि महाराअवअणेण अज्जं पुरोहिदं जहोवआरेण तुवेरेहि । अन्यतो गत्वा । सारासिए, संगीदसालं गच्छिअ णाडईआणं विण्णवेहि । कालसंवादिणा णाडएण सज्जा होह त्ति । जाव अहं सव्वं किदं ति महाराअस्स णिवेदेमि ॥

संभवक, गच्छ त्वमपि महाराजवचनेनार्यं पुरोहितं यथोपचारं त्वरस्व ।...... । सारसिके, संगीतशालां गत्वा नाटकीयानां विज्ञापय । कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति । यावदहं सर्वं कृतमिति महाराजस्य निवेदयामि ।

निष्क्रान्ता ।

इति प्रथमो विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशत्यवदातिका वल्कलौ गृहीत्वा ।

अवदातिका । अहो, परिहासेण वि इमे वक्कले अवणअन्तीए मम जइ एत्तिअं भअं, किं तदो लोहेण परधणं हरन्तस्स ॥ अहो, परिहासेनापीमौ वल्कलावपनयन्त्या मम यद्येतावद् भयम्, किं ततो लोभेन परधनं हरतः ।

ततः प्रविशति सीता चेटी च ।

सीता । हञ्जे, ओदादिआ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सदि । किंणु खु एदं ॥ हञ्जे, अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते । किंनु खल्वेतत् ।

चेटी । भट्टिणि, अवरज्झा भविसदि ॥ भट्टिनि, अपराद्धा भविष्यति ।

सीता । णहि णहि । हसिदुं विअ इच्छदि ॥ नहि नहि । हसितुमिवेच्छति ।

अवदातिका उपसृत्य । जेदु भट्टिणी । भट्टिणि, ण खु अहं अवरज्झा ॥ जयतु भट्टिनी । भट्टिनि, न खल्वहमपराद्धा ।

सीता । का तुमं पुच्छदि । ओदादिए, किं एदं वामहत्थे परिगिह्िदं ॥ का त्वां पृच्छति । अवदातिके, किमेतद् वामहस्ते परिगृहीतम् ।

अवदातिका । भट्टिणि, इमा वक्कला ॥ भट्टिनि, इमौ वल्कलौ ।

सीता । वक्कला किस्स आणीदा ॥ वल्कलौ कस्मादानीतौ ।

अवदातिका । सुणादु भट्टिणी । णेवत्थपालिणी अज्जा रेवा णिव्वुत्तपओअणं एक्कं सलअं मए जाइदा । ण अ तए दिण्णं । तदो

अरिहदि अवराहो इदं ति परिहासणिमित्तं खु मए अणणुहूदा इमा आणीदा ।। श्रृणोतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्या रेवा निर्वृत्तप्रयोजनमेकं शाल्लकं मया याचिता । न च तया दत्तम् । ततोऽर्हत्यपराध इदमिति परिहासनिमित्तं खलु मयाननुभूताविमावानीतौ ।

सीता । हला, किंणु मम दाव सोहन्ति ।। हला, किंनु मम ताव-च्छोभेते ।

अवदातिका । भट्टिणि, सव्वसोहणं सुरूवं णाम । अलंकरोदु भट्टिणी ।। भट्टिनि, सर्वशोभनं सुरूपं नाम । अलंकरोतु भट्टिनी ।

सीता । आणेहि दाव । गृहीत्वा परिधाय । हला, पेक्ख, कीदिसा सोहन्ति ।। आनय तावत् । ....। हला, प्रेक्षस्व, कीदृशौ शोभेते ।

अवदातिका । ण खु सोहन्ति णाम, सोवण्णआ विअ संवुत्ता।। न खलु शोभेते नाम, सौवर्णकाविव संवृत्तौ ।।

सीता । हञ्जे, तुवं किं भणासि ।। हञ्जे, त्वं किं भणसि ।

चेटी । भट्टिणि, अज्जबालाइ कञ्चुइ भणादि । अहिसेओ त्ति ।। भट्टिनि, आर्यबालाकिः कञ्चुकी भणति । अभिषेक इति ।

ततः प्रविशत्यपरा चेटी ।

अपरा चेटी । भट्टिणि, पिअक्खाणअं, पिअक्खाणअं ।। भट्टिनि, प्रियाख्यानकम्, प्रियाख्यानकम् ।

सीता । किं पडिच्छिअ मन्तेसि ।। किं प्रतीष्य मन्त्रयसे ।

अपरा चेटी । भट्टिदारओ किल रज्जे अहिसिञ्चीअदि ॥ भर्तृदारकः किल राज्येऽभिषिच्यते ।

सीता । अवि तादो कुसली ॥ अपि तातः कुशली ।

अपरा चेटी । महाराएण एव्व अहिसिञ्चीअदि ॥ महाराजेनैवाभिषिच्यते ।

सीता । जइ एव्वं, दुदीअं मे पिअं । विसालदरं उच्छङ्गं करेहि ॥ यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियम् । विशालतरमुत्सङ्गं कुरु ।

अपरा चेटी । भट्टिणि, तह ॥ भट्टिनि, तथा ।

सीताभरणान्युन्मुच्य ददाति । निष्क्रान्तापरा चेटी ।

चेटी । भट्टिणि, पडहसद्दो वि ॥ भट्टिनि, पटहशब्दोऽपि ।

सीता । एव्वं ॥ एवम् ।

चेटी । एक्कपदे आघाट्टिअतुण्हीओ संवुत्तो सो ॥ एकपदेऽवघट्टिततूष्णीकः संवृत्तः सः ।

सीता । कोवि उग्घादो अहिसेअस्स । बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम ॥ कोऽप्युद्घातोऽभिषेकस्य । बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।

चेटी । भट्टिणि, एव्वं मए सुदं । भट्टिदारअं अहिसिञ्चिअ महाराओ वणं गम्मिसदि त्ति ॥ भट्टिनि, एवं मया श्रुतम् । भर्तृदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमिष्यतीति ।

सीता । जइ एव्वं, मा सो अहिसेओ णाम ॥ यद्येवं, मा सोऽभिषेको नाम ।

ततः प्रविशति रामः ।

रामः ।

आलब्धे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते
स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदने प्रश्चोतितोये घटे ।
राज्ञाहूय विसर्जिते मयि वने धैर्याज्जनो विस्मितः
पुत्रः स्वस्य पितुर्वचो हि कुरुते कस्तत्र भो विस्मयः ॥ १ ॥

अपनीतभारमुच्छ्वसितमिव मे मनः । दिष्ट्या स एवाहं रामो, महाराज एव च महाराजः। यावदिदानीं मैथिलीं पश्यामि । परिक्रामति ।

अवदातिका । भट्टिणि, भट्टिदारओ आअच्छदि ॥ भट्टिनि, भर्तृदारक आगच्छति ।

सीता । हं अज्जउत्तो । आसनादुत्थाय । जेदु अज्जउत्तो ॥ आम्, आर्यपुत्रः ।......।जयत्वार्यपुत्रः ।

रामः । मैथिलि, आस्यताम् ।

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि । यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

चेटी । भट्टिणि, सो एव्व भट्टिदारअस्स वेसो। अलिअं एदं भवे॥ भट्टिनि, स एव भर्तृदारकस्य वेषः । अलीकमेतद् भवेत् ।

सीता । तादिसो जणो अलिअं ण मन्तेदि । अह वुत्तं मए, बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम ॥ तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते । अथोक्तं मया, बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।

रामः । मैथिलि, किमिदं कथ्यते ।

सीता । ण खु किंचि । इअं दारिआ भणादि । अहिसेओ त्ति ॥ न खलु किंचित् । इयं दारिका भणति । अभिषेक इति ।

रामः । श्रूयताम् । अद्यास्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनसमक्षं मातृगोत्रेण स्निग्धमाभाष्य वत्स प्रतिगृह्यतां कोशलराज्यमित्युक्तः।

सीता । तदा अज्जउत्तेण किं भणिदं॥ तदार्यपुत्रेण किं भणितम् ।

रामः । मैथिलि, त्वं तावत् किं तर्कयसि ।

सीता । तक्केमि अज्जउत्तेण अभणिअ किंचि दिग्घं णिस्ससिअ महाराअस्स पाएसु पडिअं ति ॥ तर्कयाम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किंचिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य पादयोः पतितमिति ।

रामः । सुष्ठु तर्कितम् । तत्र हि पादयोरस्मि पतितः ।

समं बाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः ।
पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥२॥

सीता । तदो तदो ॥ ततस्ततः ।

रामः । ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेष्वासन्नजरादोषैः स्वैः प्राणैरस्मि शापितः ।

सीता । तदो तदो ॥ ततस्ततः ।

रामः । ततः

सुस्निग्धलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके
छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते ।
संभ्रान्तया किमपि मन्थरया च कर्णे
राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥३॥

सीता । पिअं मे । महाराओ एव्व महाराओ, अज्जउत्तो एव्व अ अज्जउत्तो ॥ प्रियं मे । महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एव चार्यपुत्रः ।

रामः । मैथिलि, किमर्थं विमुक्तालंकारासि ।

सीता । णं आबज्झामि दाव । नन्वाबध्नामि तावत् ।

रामः । तेन ह्यलंक्रियताम् । अहमादर्शं धारयिष्ये । निर्वर्ण्य । तिष्ठतु तावदादर्शः ।

वल्कलौ वा किमेतौ वा किमेते सूर्यरश्मयः ।
हसितेन परिज्ञातं क्रीडा वा नियमोऽथ वा ॥ ४॥

अवदातिके, किमेतत् ।

अवदातिका । भट्टा किंणु सोहन्ति ण वत्ति कोदूहलेण आबज्झा ॥ भर्तः, शोभेते न वेति कुतूहलेनाबद्धौ ।

रामः । मैथिलि, इक्ष्वाकूणामलंकारस्त्वया धार्यते । अस्त्यस्मिन् मे प्रीतिः । आनय ।

सीता । मा खु, मा खु । मा खलु, मा खलु ।

रामः । मैथिलि, किमर्थं वारयसि ।

सीता । अमङ्गलं विअ मे पडिहादि ॥ अमङ्गलमिव मे प्रतिभाति ।

रामः ।

मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासेऽविशेषतः ।
शरीरार्धेन मे पूर्वमाबद्धो हि यदा त्वया ॥ ५ ॥

नेपथ्ये शब्दः ।

सीता । अज्जउत्त, किं एदं ॥ आर्यपुत्र, किमेतत् ।

रामः ।

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यतो ध्वनिः ।
सुव्यक्तं प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ॥६॥

काञ्चुकीयः प्रविश्य । परित्रायतां कुमारः ।

रामः । आर्य, कः परित्रातव्यः ।

काञ्चुकीयः । महाराजः ।

रामः । अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः ।

काञ्चुकीयः । स्वजनात् ।

रामः । हन्त,

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा ।
कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ॥ ७ ॥

काञ्चुकीयः । तत्रभवत्याः कैकेय्याः ।

रामः । किमम्बायाः । तेन ह्युदर्के गुणेनात्र भवितव्यम् ।

यस्याः शक्रसखो भर्ता मया पुत्रवती च या ।
फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ ८ ॥

काञ्चुकीयः । कुमार, तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिषेको निवृत्तः ।

रामः । आर्य, गुणाः खल्वत्र ।

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-
न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव ।
नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजाना-
मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ ९ ॥

काञ्चुकीयः । अथ च भरतोऽभिषिच्यतां राज्य इत्युक्तम् ।

रामः ।

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते ।
तस्या दोषो न, दोषोऽत्र भ्रातृराज्यापहारिणः ॥ १० ॥

काञ्चुकीयः । अथ—

रामः । अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि । महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः । ततः

शोकादवचनादाज्ञा हस्तेनैव विसर्जिता ।
किंचाप्यतितमे मन्यौ राजा मोहमुपागतः ॥ ११ ॥

निष्क्रान्तः ।

रामः । कथम् । मोहमुपागतः ।

नेपथ्ये । ' कथम् । मोहमुपागतः ' । इति,

रामः । आकर्ण्य पुरतो विलोक्य । हन्त,

अक्षोभ्यः क्षोभितः सोऽयं लक्ष्मणो धैर्यसागरः ।
येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिहाग्रतः ॥ १२ ॥

ततः प्रविशति धनुष्पाणिर्लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः । ' कथम् । मोहमुपागतः ' इति,

यदि न सहसे राज्ञो मोहं, धनुः स्पृश, मा दया
स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।
अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो
युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥ १३ ॥

सीता । अज्जउत्त, रोदिदव्वे काले सोमित्तिणा धणू गिहिदं । अपुव्वो खु आएसो ॥ आर्यपुत्र रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम् । अपूर्वः खल्वावेशः ।

रामः । सुमित्रामातः, किमिदम् ।

लक्ष्मणः । कथम् । ' किमिदं ' नाम ।

क्रमप्राप्ते हृते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।
इदानीमपि संदेहः ? किं क्षमा, निर्मनस्कता ? ॥ १४ ॥

रामः । सुमित्रामातः, मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्वेगं जनयति । आः, अपण्डितः खलु भवान् ।

भरतो वा भवेद्राजा वयं वा ननु तत् समम् ।
यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परिपाल्यताम् ॥१५॥

उच्यतामिदानीम्,

तातें धनुर्नमतु सत्यमवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।
दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचितं त्रिषु पातकेषु ॥ १६ ॥

लक्ष्मणः सबाष्पम् । हा धिक्, अविज्ञायोपालभसे ।

वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ।
यत्कृते महति क्लेशे राजा मोहमुपागतः ॥ १७ ॥

रामः । अत्र मोहमुपागतेन तत्रभवता हन्त निवेदितमप्रभुत्वम् । मैथिलि,

मङ्गलार्थेऽनया दत्तौ वल्कलौ तावदानय ।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम् ॥ १८ ॥

सीताः । अणुगेह्णदु अय्यउत्तो ॥ अनुगृह्णात्वार्यपुत्रः ।

रामः । मैथिलि, किं व्यवसितम् ।

सीताः । णं सहच्चारिणी खु अहं ॥ ननु सहचारिणी खल्वहम् ।

रामः । मयैकाकिना किल गन्तव्यम् ।

सीताः । अदो णु खु अणुगच्छामि ॥ अतो नु खल्वनुगच्छामि ।

रामः । वने खलु वस्तव्यम् ।

सीता । तं खु मे पासादो ॥ तत् खलु मे प्रासादः ।

रामः । श्वश्रूश्वशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या ।

सीता । णं उद्दिसिअ देवदाणं पणामो करीअदि ॥ एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते ।

रामः । लक्ष्मण, वार्यतामियम् ।

लक्ष्मणः । आर्य, नोत्सहे श्लाघनीये कार्ये वारयितुमत्रभवतीम् ।

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।
त्यजति न च करेणुः पङ्कमग्नं गजेन्द्रं
व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृसार्था हि नार्यः ॥२८॥

ततः प्रविशति चेटी वल्कलानि गृहीत्वा ।

चेटी । जेदु भट्टा । जेदु भट्टिणी । णेवत्थपालिणी अज्जा रेवा पणमिअ विण्णवेदी । ओदादिआए णेवत्थसालादो वेण्णि अणणुहूदा वक्कला आणीदा । इमा अवरा अणणुहूदा वक्कला । णिव्वत्तीअदु दाव पओअणं ति ॥ जयतु भर्ता । जयतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्या रेवा प्रणम्य विज्ञापयति । अवदातिकया नेपथ्यशालाया द्वावननुभूतौ वल्कलावानीतौ । इमेऽपरेऽननुभूता वल्कलाः । निर्वर्त्यतां तावत् प्रयोजनमिति ।

रामः । भद्रे, आनय । संतुष्टैषा । वयमर्थिनः ।

चेटी । गेह्णदु भट्टा ॥ गृह्णातु भर्ता ।

चेटी वल्कलानि समर्प्य निष्क्रान्ता । रामः परिधत्ते ।

लक्ष्मणः । प्रसीदत्त्वार्यः ।

नियोगाद् भूषणान्मान्यात् सर्वेभ्योऽर्धं प्रदाय मे ।
चीरे एकाकिना बद्धे कथमत्रासि मत्सरी ॥२९॥

रामः । मैथिलि, वार्यतामयम् ।

सीता । सोमित्ते, णिवत्तीअदु किल ॥ सौमित्रे, निवृत्यतां किल ।

लक्ष्मणः । आर्ये,

गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि ।
तवैव दक्षिणः पादो मम सव्यो भविष्यति ॥२१॥

सीता । दीअन्तु खु । अज्जउत्त, संतप्पदि सोमित्ती ॥ दीयेतां खलु । आर्यपुत्र, संतप्यते सौमित्रिः ॥

रामः । सौमित्रे, गृह्यताम् । वल्कलं नाम

तपःसंग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः ।
खलीनमिन्द्रियाश्वानां धर्मस्यन्दनसारथिः ॥२२॥

लक्ष्मणः । अनुगृहीतोऽस्मि । गृहीत्वा परिधत्ते ।

रामः । श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः संनिरुद्धो मार्गः ।

लक्ष्मणः । आर्य, अहमग्रतो यास्यामि । उत्सरत, आर्याः, उत्सरत।

रामः । मैथिलि, अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि ॥ यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

सीतावगुण्ठनमपनयति ।

रामः । भो भोः पौराः,

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेत-
द्बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।
निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो
यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥२३॥

काञ्चुकीयः प्रविश्य । कुमार, न खलु न खलु गन्तव्यम् । एष हि महाराजः

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं
सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम् ।
उत्थाय क्षितितलरेणुरूषिताङ्गः
कान्तारद्विरद इवोपयाति मन्दम् ॥२४॥

लक्ष्मणः । आर्य,

चीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्यं वनगामिनाम् ।

रामः ।

गतेष्वस्मासु राजा नश्चिरं स्थानानि पश्यतु ॥२५॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति वल्कलधारणं नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।

काञ्चुकीयः । भो भोः प्रतिहारव्यापृताः, स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

प्रतिहारी प्रविश्य। अज्ज, किं एदं ॥ आर्य, किमेतत् ।

काञ्चुकीयः । एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो राममरण्यं गच्छन्तमपावर्तयितुमशक्तः पुत्रविरहशोकाग्निना दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहे शयितः ।

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसंनिकर्षे
शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।
सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः
शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः ॥ १ ॥

प्रतिहारी । हा हा, एव्वंगओ महाराओ ॥ हा हा, एवंगतो महाराजः ।

काञ्चुकीयः । भवति, गच्छ ।

प्रतिहारी । अज्ज, तहा ॥ आर्य तथा ।

निष्क्रान्ता प्रतिहारी ।

काञ्चुकीयः सर्वतो विलोक्य । अहो नु खलु रामनिर्गमनाच्छून्येवेयमयोध्या संलक्ष्यते ।

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्रेक्षणा वाजिनो
हेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः ।

त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा।
रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥२॥

यावदहमपि महाराजस्य समीपवर्ती भविष्यामि । परिक्रम्यावलोक्य । अये अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदुःसहमपि पुत्रविरहसमुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्थापयन्तीभ्यामन्वास्यमानस्तिष्ठति । कष्टा खल्ववस्था वर्तते । एष महाराजः

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहुः ।
दिशं पश्यति तामेव यया यातो रघूद्वहः ॥३॥

निष्क्रान्तः

इति द्वितीयो विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशन्ति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च ।

राजा ।

हा वत्स राम जगतां नयनाभिराम
हा वत्स लक्ष्मण सुलक्षणसर्वगात्र ।
हा साध्वि मैथिलि पतिस्थितचित्तवृत्ते
हा हा गताः किल वनं बत मे तनूजाः ॥१॥

पुत्र राम, वत्स लक्ष्मण, वधू वैदेहि, प्रयच्छत मे प्रतिवचनं, पुत्रकाः । कौशल्यामातः, कासि ।

सत्यसंध जितक्रोध विमत्सर जगत्प्रिय ।
गुरुशुश्रूषणे युक्त प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥२॥

सुमित्रामातः, कासि । चित्रमिदं भोः, यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि तावल्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि । वधु वैदेहि,

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः ।
अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ॥३॥

शून्यमिदं भोः । न मे कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति । हा, क्वासौ मम रामः । क्वासौ मयि गुर्वनुवृत्तिः । क्वासौ तृणवदगणितराज्यैश्वर्यः । क्वासौ दुःखार्तेष्वनुकम्पकः । क्वासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामः । पुत्र राम, वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किं धर्मेण ते कृत्यम् । कष्टं भोः ।

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः ।
सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य । भोः कृतान्तहतक

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः ।
वने व्याघ्री च कैकेयी, त्वया किं न कृतं त्रयम् ॥५॥

कौशल्या सरुदितम् । अलं दाणिं, महाराअ, अदिमेत्तं संतप्पिअ परवसं अत्ताणं कादुं । णं सा ते अ कुमारा महाराअस्स समआवसाणे पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति ॥ अलमिदानीं, महाराज, अतिमात्रं संतप्य परवशमात्मानं कर्तुम् । ननु सा तौ च कुमारौ महाराजस्य समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति ।

राजा । का त्वं भोः ।

कौशल्या । असिणिद्धपुत्तप्पसविणी खु अहं । अस्निग्धपुत्रप्रसविनी खल्वहम् ।

राजा । किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य रामस्य जननी त्वमसि कौशल्या ।

कौशल्या । महाराअ, सा एव्व मन्दभाइणी खु अहं ॥ महाराज, सैव मन्दभागिनी खल्वहम् ।

राजा । कौशल्ये, महाभागिनी खल्वसि । त्वया हि रामो गर्भे धृतः ।

अहं तु दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम् ।
नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि मुषितेन्द्रियः ॥६॥

सुमित्रां विलोक्य । इयमपरा का ।

कौशल्या । वच्छलक्खण–॥ वत्सलक्ष्मण– ।

राजा सहसोत्थाय । क्वासौ लक्ष्मणः । न दृश्यते । भोः कष्टम् ।

देव्यौ ससंभ्रमं राजानमवलम्बेते ।

कौशल्या । महाराअ, वच्छलक्खणस्स जणणी सुमित्तात्ति वत्तुं मए उवक्कन्तं ॥ महाराअ, वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम् ।

राजा । अयि सुमित्रे,

तवैष पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तंदिनं वने ।
रामो रघुकुलज्येष्ठश्छाययेवानुगम्यते ॥७॥

काञ्चुकीयः प्रविश्य । जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् सुमन्त्रः प्राप्तः ।

राजा सहसोत्थाय । अपि रामेण ।

काञ्चुकीयः । न खलु, रथेन ।

राजा । कथम् । रथेन केवलेन । मूर्छितः पतति ।

देव्यौ । महाराअ, समस्ससिहि, समस्ससिहि । गात्राणि परामृशतः॥ महाराज, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

राजा किंचित् समाश्वस्य । बालाके, सुमन्त्र एक एव ननु प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः । महाराज, अथ किम् ।

राजा । कष्टं भोः ।

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।
नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥८॥

तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः । यदाज्ञापयति महाराजः । निष्क्रान्तः ।

राजा ।

धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।
विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥९॥

ततः प्रविशति सुमन्त्रः ।

सुमन्त्रः सर्वतो विलोक्य ।

एते भृत्याः स्वानि कार्याणि हित्वा
स्नेहाद् रामे जातबाष्पाकुलाक्षाः ।
चिन्तादीनाः शोकसंदग्धदेहा
विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥१०॥

उपेत्य । जयतु महाराजः ।

राजा । भ्रातः सुमन्त्र,

क्व मे ज्येष्ठो रामः प्रियसुत सुतः सा क्व दुहिता
विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने ।

क्व वा सौमित्रिर्मां हतपितृकमासन्नमरणं
किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ॥११॥

सुमन्त्रः । महाराज, मैवं भाषिष्ठाः ।

राजा । सत्यम्, अयुक्तमभिहितं मया । नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः । तत् कथ्यताम् । अपि तपस्विनां तपो वर्धते । अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ।

सुमित्रा । सुमन्त, सव्वे हु वक्कलालंकिदसरीरा बाला वि अबालचारित्ता सहआरिणो अह्मे किं आलवन्ति ॥ सुमन्त्र, सर्वे खलु वल्कलालंकृतशरीरा बाला अप्यबालचारित्राः सहचारिणोऽस्मान् किमालपन्ति ।

सुमन्त्रः । सर्व एव महाराज—

राजा । मैवम् । ममातुरस्य श्रोत्ररसायनैर्हृदयौषधैस्तेषां नामधेयैरेव श्रावय ।

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः,

राजा । राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणात् स्पष्ट इव मे प्रतिभाति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । आयुष्मान् लक्ष्मणः,

राजा । अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । आयुष्मती जनकराजपुत्री,

राजा । इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः । अथ कः क्रमः ।

राजा । रामो वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मैथिली त्वत्र तिष्ठतु ।
बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ॥१२॥

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः,

राजा । अयं रामः ।

सुमन्त्रः । आयुष्मती जनकराजपुत्री,

राजा । इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः । आयुष्मान् लक्ष्मणः,

राजा । अयं लक्ष्मणः । राम, वैदेहि, लक्ष्मण,

सकृत् स्पृशामि वा युष्मान् सकृत् पश्यामि वा पुनः ।
गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ॥ १३ ॥

सुमन्त्रः । शृङ्गिबेरपुरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखाः स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धाः

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।
बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः ॥१४॥

राजा । कथम् । अनुक्त्वैव वनं गताः । मोहमुपगतः ।

सुमन्त्रः ससंभ्रमम् । बालाके, उच्यताममात्येभ्यः । अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति ।

काञ्चुकीयः । तथा । निष्क्रान्तः ।

देव्यौ । महाराअ, समस्ససिहि, समस्ससिहि ॥ महाराज, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

राजा । किंचित् समाश्वस्य ।

अङ्गं मे स्पृशतं देव्यौ न वां पश्यामि चक्षुषा ।
रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ॥१५॥

पुत्र राम, यत् खलु मया चिन्तितम्,

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः
कृत्वा त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मना संततम् ।
इत्यादिश्य च ते तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया
कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ॥१६॥

सुमन्त्र, उच्यतां कैकेयी

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोहमपि चासुभिः ।
क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं सफलमस्तु ते ॥१७॥

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयति महाराजः निष्क्रान्तः ।

राजा ऊर्ध्वमलोकयन् । अहो, रामकथाश्रवणसंदग्धहृदयं मामाश्वासयितुमागताः पितरः ।

अयममरपतेः सखा दिलीपो
रघुरयमत्रभवानजः पिता मे ।
किमभिगमनकारणं भवद्भिः
सह वसने समयो ममापि तत्र ॥१८॥

राम, वैदेहि, लक्ष्मण, अहमितः पितॄणां सकाशं गच्छामि । भो पितरः, अयमहमागच्छामि । स्वर्गं गतः ।

सर्वे । हा हा महाराजः, हा हा महाराओ ॥ हा हा महाराजः ।

यवनिकास्तरणं क्रियते ।

इति दुर्मरणं नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति सुधाकारः ।

सुधाकारः । भोदु, किदं एत्थ कज्जं अज्जसंभवअस्स आणत्तं। जाव मुहुत्तं सुविस्सं। स्वपिति ॥ भवतु, कृतमत्र कार्यमार्यस्वसंभवकेनाज्ञप्तम्। यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि ।

ततः प्रविशति भटः संभवकः ।

संभवकः । अङ्ग दासीए पुत्त, किं कम्मं ण करेसि । ताडयति ॥ अङ्ग दास्याः पुत्र, किं कर्म न करोषि ।

सुधाकारः उत्थायाञ्जलिं बद्ध्वा । सक्कं भट्टा मे अवराहं जाणिदुं ॥ शक्यं, भर्तः, मेऽपराधं ज्ञातुम् ।

संभवकः । णत्थि किल अवराहो । जं मए आदिट्ठं तत्थ तुए किं किदं । णं सग्गं गदस्स महाराअस्स दसरहस्स पडिमं दट्ठुं अज्ज कोसल्लापुरोगेहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आगन्तव्वं ॥ नास्ति किलापराधः । यन्मयादिष्टं तत्र त्वया किं कृतम् । ननु स्वर्गं गतस्य महाराजस्य दशरथस्य प्रतिमां द्रष्टुमद्य कौशल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैरिहागन्तव्यम् ।

सुधाकारः । पेक्खदु भट्टा । अवणीदकवोदसंदाणअं दाव गब्भगिहं । लोहिदवण्णचन्दणदत्तपञ्चाङ्गुला भित्तीओ । ओसत्तमल्लदामसोहीणि दुवाराणि । पइण्णा अ वालुआ । एत्थ दाणिं मए किं ण किदं॥ प्रेक्षतां भर्ता । अपनीतकपोतसंदानकं गर्भगृहम् । लोहितवर्णचन्दनदत्तपञ्चाङ्गुला

भित्तयः। अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि । प्रकीर्णाश्च वालुकाः । अत्रेदानीं मया किं न कृतम् ।

संभवकः । जइ एव्वं. वीसत्थो गच्छ । जाव अहं सव्वं किदं ति अमच्चस्स णिवेदेमि ।। यद्येवं, विश्वस्तो गच्छ । यावदहं सर्वं कृतमित्यमात्याय निवेदयामि ।

निष्क्रान्तौ सुधाकारसंभवकौ ।

इति प्रथमः प्रवेशकः ।

ततः प्रविशतो रथेन भरतः सूतश्च ।

भरतः सावेगम्। सूत, चिरं मातुलकुलपरिचयादविज्ञातवृत्तान्तोऽ-स्मि । श्रुतं मया दृढमकल्यशरीरो महाराज इति । तदुच्यताम्,

पितुर्मे को व्याधिः

सूतः ।

हृदयपरितापः खलु महान्

भरतः ।

किमाहुस्तं वैद्याः

सूतः ।

न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

भरतः ।

क्व शेते किं भुङ्क्ते

सूतः ।

स्वपिति स हि भूमौ निरशनः

भरतः ।

किमाशा स्याद्

सूतः ।

दैवम्

भरतः ।

स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ॥ १ ॥

सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । रथं वाहयति ।

भरतः । अहो नु खलु रथवेगः ।

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया
नदीवोद्वृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिविवरे ।
अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्चक्रवलयं
रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥२॥

सूतः । आयुष्मन्, सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम् ।

भरतः । शोभनम् । अहो नु खलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरते मे मनः । संप्रति हि

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः
स्निह्यतेवास्मि राज्ञा समुत्थापित-
स्त्वरितमुपगता इव भ्रातरः
क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः ।
सदृश इति महानिति व्यायत-
श्चेति भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र प-
श्यामि वेषं च भाषां च सौमित्रिणा ॥३॥

सूतः आत्मगतम् । भोः कष्टम् । अविज्ञाय महाराजविनाशमुदर्के

निष्फलामाशां परिवहन्नयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः । जानद्भिरप्यस्माभिर्न निवद्यते । कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम् ।
ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ॥४॥

ततः प्रविशति कैकयो भटः ।

भटः । जयतु कुमारः ।

भरतः । भद्र, किं शत्रुघ्नोऽभिगतः ।

भटः । अभितः खलु वर्तते कुमारः । उपाध्यायास्तु भवन्तमाहुः ।-

भरतः । किमिति ।

भटः । एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः । तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमार इति ।

भरतः । बाढम् । न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम् । गच्छ त्वम् ।

भटः । यदाज्ञापयति कुमारः । निष्क्रान्तः ।

भरतः । अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं स्थास्यामि । तदुभयं भविष्यति, दैवतपूजा विश्रमश्च । अथोपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति सत्समुदाचारः । तस्मात् स्थाप्यतां रथः ।

सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । रथं स्थापयति ।

भरतः । रथादवतीर्य । सूत, एकान्ते विश्रामयाश्वान् ।

सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । निष्क्रान्तः ।

भरतः । देवकूलमुपगम्य । साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः । लोहितवर्णचन्दनदत्तपञ्चाङ्गुला भित्तयः । अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि । प्रकीर्णाश्च वालुकाः । किंनु पार्वणोऽयं विशेषः । अथ वाह्निकमास्तिकचम् । कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति । नेह किंचित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं दृश्यते । प्रविश्य ज्ञास्ये । प्रविश्यावलोक्य च । अहो क्रियामाधुर्यं पाषाणानाम् । अहो भावगतिराकृतीनाम् । अहो मानुषविश्वास्यतासां प्रतिमानाम् । किंदैवतोऽयं चतुःस्तोमः । अथ वा यानि कानि भवन्तु । अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः ।

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः ।
वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः ॥५॥

ततः प्रविशति देवकुलिकः ।

देवकुलिकः । भोः, नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु खल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिः प्रतिमागृहं प्रविष्टः । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये ।

भरतः । नमोऽस्तु ।

देवकुलिकः अन्तः प्रविश्य । न खलु न खलु प्रणामः कार्यः ।

भरतः । मा तावद् भोः ।

वक्तव्यं किंचिदस्मासु विशिष्टिः परिपाल्यते ।
किं कृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ॥६॥

देवकुलिकः । न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम् । किंतु दैवतशङ्कया प्रणामं परिहरामि ।

भरतः । एवम् । अथ के नामात्रभवन्तः ।

देवकुलिकः । इक्ष्वाकवः ।

भरतः सहर्षम् । इक्ष्वाकव इत्ययोध्याभर्तारः ।

एते ते देवतानामसुरपुरवधे यान्त्यभिसारि-
मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।
एते ते प्राप्नुवन्ति स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती-
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ॥७॥

भोः, यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः । अयं खलु संनिहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता दिलीपः ।

भरतः । नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः । अयं खलु संवेशनोत्थापनयोर्ब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहवाचनो रघुः ।

भरतः । नमोऽस्तु ब्राह्मणावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः। अयं खलु प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्योऽजः।

भरतः। नमोऽस्तु श्लाघनीयानुतापाय। दशरथस्य प्रतिमामवलोक्य पर्याकुलो भूत्वा। भोः, वर्णव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं नावधारितम्। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्।

देवकुलिकः। अत्रभवान् दिलीपः।

भरतः। आत्मगतम्। पितृपितामहो महाराजस्य। प्रकाशम्। ततस्ततः।

देवकुलिकः। अत्रभवान् रघुः।

भरतः आत्मगतम्। पितामहो महाराजस्य। प्रकाशम्। ततस्ततः।

देवकुलिकः। अत्रभवानजः।

भरतः आत्मगतम्। पिता तातस्य। प्रकाशम्। किमिति। दिलीपः, रघुः, अजः।

देवकुलिकः। एवम्। दिलीपः, रघुः, अजः।

भरतः। भवन्तं किंचित् पृच्छामि। अपि धरमाणानां प्रतिमाः स्थाप्यन्ते।

देवकुलिकः। न खलु, अतिक्रान्तानामेव।

भरतः। तेन ह्यापृच्छे भवन्तम्।

देवकुलिकः। तिष्ठ।

इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसि ।
येन राज्यं च प्राणाश्च स्त्रीशुल्कार्थं विसर्जिताः ॥८॥

भरतः । हा तात । मूर्छितः पतन् पुनः प्रत्यागत्य ।

हृदय भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं
शृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत् ।
स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-
स्त्वथ च भवति सत्यं तत्र, देहो विशोध्यः ॥७॥

देवकुलिकः आत्मगतम् । इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम् । प्रकाशम् । कच्चिद् दशरथपुत्रो भरतो भवान् ।

भरतः । अथ किम् ।

देवकुलिकः । तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

भरतः । आर्य, तिष्ट, शेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः । का गतिः । श्रूयताम् । सीतालक्ष्मणसहायो रामो वनं गतः ।

भरतः । कथम् । आर्योऽपि वनं गतः । मोहमुपगच्छति ।

देवकुलिकः । कुमार, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः समाश्वस्य ।

अयोध्या ह्यटवीभूता पित्रा भ्रात्रा च वर्जिता ।
पिपासार्तोऽनुधावामि तामतोयां नदीमिव ॥१०॥

आर्य, विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति । तत् सर्वमनवशेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः । श्रूयताम् । तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने रामे भवतो जनन्याभिहितं किल—

भरतः । तिष्ठ ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्धैर्येणाश्वसत्या व्रज सुत वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।
तं दृष्ट्वाबद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः
पात्यन्ते धिक्प्रलापा अथ मयि सदृशाः प्रकृतिभिः ॥११॥

मोहमुपगच्छति ।

नेपथ्ये । उस्सरह, अज्जा, उस्सरह ॥ उत्सरत, आर्याः, उत्सरत ।

देवकुलिकः विलोक्य । अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपागते ।
हस्तस्पर्शो हि मातॄणामजलस्य जलाञ्जलिः ॥१२॥

ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च ।

सुमन्त्रः । इत इतो भवत्यः ।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः
समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।
अयन्त्रितैरप्रतिहारमागतै-
र्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥१३॥

अन्तः प्रविश्यावलोक्य च । भवत्यः, न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् ।
अयं हि पतितः कोऽपि वयःस्थ इव पार्थिव ।

देवकुलिकः ।

परशङ्कामलं कर्तुं कुमारो भरतो ह्ययम् ॥१४॥

निष्क्रान्तो देवकुलिकः ।

देव्यः । सहसोपगम्य । हा जाद भरद ॥ हा जात भरत ।

भरतः । किञ्चित् समाश्वस्य । आर्य,

सुमन्त्रः । अहो स्वरसादृश्यम् । मन्ये प्रतिमास्थो महाराजो व्याहरतीति ।

भरतः । अथ मातॄणामिदानीं कावस्था ।

देव्यः । जाद, जाद । हस्तेन शरीरं परामृशन्ति ॥ जात, जात ।

सुमन्त्रः । भवत्यः, निगृह्यतामुत्कण्ठा ।

भरतः । नेत्रे उन्मील्य । महाराजसंनिकर्षस्तु मां सूचयति । कच्चित् तातसुमन्त्रो भवान् ।

सुमन्त्रः । अथ किम् । सुमन्त्रोऽस्मि ।

अन्वास्यमानश्चिरजीविदोषैः
कृतघ्नभावेन च विडम्ब्यमानः ।
अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने
जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः ॥१५॥

इयं तत्रभवतो रामस्य जननी देवी कौशल्या ।

भरतः । अम्ब, अनपराद्धो भरतोऽहमभिवादये ।

कौशल्या । जाद, णिस्संतावो होहि ॥ जात, निःसंतापो भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः । इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी सुमित्रा ।

भरतः । अम्ब, लक्ष्मणेनातिसंधितो भरतोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा । जाद, जसोभाई होहि ॥ जात, यशोभागी भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः । इयं ते जननी—

भरतः सरोषम् । आः पापे,

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥१६॥

कैकेयी । जाद, किं मए किदं ॥ जात, किं मया कृतम् ।

भरतः । किं कृतमिति वदसि ।

वयमयशसा चीरेणार्यो नृपो गृहमृत्युना
प्रततरुदितैः कृत्स्नायोध्या मृगैः सह लक्ष्मणः ।
दयिततनये शोकेनाम्बे स्नुषाध्वपरिश्रमै—
र्धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ॥१७॥

कौशल्या । जाद, सव्वसमुदाआरमज्झत्थो किं ण वन्दसि मादरं ।। जात, सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ।

भरतः । अम्ब, युवां मेऽम्बे अभिवादिते ।

कौशल्या । एव्वं । परं इअं ते जणणी—।। एवम् । परमियं ते जननी—।

भरतः । इयं मे जनन्यासीत् पुरा, न त्विदानीम् । पश्यतु भवती ।

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसंक्रान्तदोषैः
पुत्रास्तावन्नन्यपुत्राः क्रियन्ते ।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं
भर्तृद्रोहादस्तु माताप्यमाता ।।१८।।

कैकेयी । जाद, महाराअस्स सच्चवअणं रक्खन्तीए मए तह उत्तं ।। जात, महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम् ।

भरतः । किमिति ।

कैकेयी । पुत्तओ भरदो राआ होदुत्ति ।। पुत्रको भरतो राजा भवत्विति ।

भरतः । अथ स आर्यः

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते ।
दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते ।।१९।।

कैकेयी । जाद, सुक्कसंधा णं पुच्छिदव्वा ।। जात, शुल्कसंधा ननु प्रष्टव्या ।

भरतः ।

वल्कलैर्हृतराज्यश्रीः पदातिः सह भार्यया ।
वनवासं त्वयाज्ञप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥२०॥

कैकेयी । जाद, काले णिवेदइस्सामि॥ जात, काले निवेदयिष्यामि।

भरतः ।

अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्
नृपपदफलतर्षश्चेन्नृपः किं न दद्यात् ।
अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो
वद तु भवति सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ॥२१॥

दुष्टं कृतं भवत्या ।

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुमुक्तो न गणितः
सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती ।
न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती-
महो धात्रा सृष्टं भवति हृदयं वज्रकठिनम् ॥२२॥

ततश्चेटी प्रविश्य सुमन्त्रस्य कर्णे किमपि कथयित्वा निर्गता ।

सुमन्त्रः । कुमार, अत्रभवन्तौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिर-भिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं विज्ञापयतः ।

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।
एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥२३॥

भरतः । अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः ।

सुमन्त्रः । क्व भवान् यास्यति ।

भरतः ।

तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते बान्धवप्रियः ।
नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ॥२४॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति प्रतिमादर्शनं नाम तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतश्चेट्यौ ।

विजया । हला णन्दिणिए अज्ज कोसल्लापुरोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि पडिमागिहं गदेहिं तहिं किल भट्टिदारओ भरदो दिट्ठो ॥
हला नन्दिनिके, अद्य कौशल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैः प्रतिमागृहं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो दृष्टः ।

नन्दिनिका । हला दिट्ठो ॥ हला, दृष्टः ।

विजया । तदा भट्टिणी कुमारेण किं भणिदा ॥ तदा भट्टिनी कुमारेण किं भणिता ।

नन्दिनिका । किं भणिदा । णं आलोइदुं वि णेच्छिदा कुमारेण ॥
किं भणिता । नन्वालोकयितुमपि नेच्छिता कुमारेण ।

विजया । अहो अच्चाहिदं । रज्जलुद्धाए भट्टिदारअस्स रामस्स विभट्ठं करन्तीए भट्टिणीए अत्तणो वेहव्वं आदिट्ठं । लोओ वि विणासं गमिओ ॥ अहो अत्याहितम् । राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य विभ्रष्टं कुर्वत्या भट्टिन्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि विनाशं गमितः ।

नन्दिनिका । हला, सुणाहि । पइदिहि आणिदं अहिसेअं उव-

सज्जिअ रामतवोवणं गदो कुमारो ।। हला, शृणु । प्रकृतिभिरानीतमभिषेक-
मुपसृज्य रामतपोवनं गतः कुमारः ।

विजया । एव्वं, गदो कुमारो । णन्दिणिए, एहि । अह्मे भट्टिणिं पेक्खामो ।। एवम्, गतः कुमारः । नन्दिनिके, एहि । आवां भट्टिनीं पश्यावः ।

निष्क्रान्ते चेट्यौ ।

इति द्वितीयः प्रवेशकः ।

ततः प्रविशन्ति रथेन भरतः सुमन्त्रः सूतश्च ।

भरतः ।

स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे
पौरैः सुताश्रुसलिलैरनुगम्यमानः ।
द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु
रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ॥ १ ॥

सूतः । आत्मगतम् । एष आयुष्मान् भरतः

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो
यज्ञोपयुक्तविभवस्य तथा प्रपुत्रः ।
भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य
रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ २ ॥

भरतः । भोस्तात,

कासौ नरपतेः पुत्रः कासौ सत्यमनुव्रतः ।
मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः । कुमार, एतस्मिन्नाश्रमपदे ।

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः ।

भरतः । तेन हि स्थाप्यतां रथः ।

सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । रथं स्थापयति । सर्वे रथादवतरन्ति ।

भरतः । सूत, एकान्ते विश्रामयाश्वान् ।

सूतः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । निष्क्रान्तः ।

भरतः । भोस्तात, निवेद्यताम् ।

सुमन्त्रः । कुमार, किं निवेद्यते ।

भरतः । राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रः प्राप्त इति ।

सुमन्त्रः । कुमार, अलं गुरुजनापवादमभिधातुम् ।

भरतः । सुष्ठु, न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् । तेन ह्युच्यतामिक्ष्वाकुकुलन्यङ्गभूतो भरतो दर्शनमभिलषतीति ।

सुमन्त्रः । कुमार, नाहमेवं वक्तुं समर्थः । अथ भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम् ।

भरतः । नैवम् । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मां प्रतिपादयति । तस्मात्, तिष्ठतु तातः, अहमेव निवेदयिष्ये । भो भो निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघवाय ।

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।
भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यातु वा ॥ ५ ॥

ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम् ।

रामः आकर्ण्य सहर्षम्। सौमित्रे, अपि शृणोषि स्वरमिमम् ।

कस्यासौ सदृशतरः पितुः स्वरेण
गाम्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम् ।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां
सस्नेहः श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः । आर्य, ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धुजनबहुमान-मावहति । एष हि

घनः स्पष्टो धीरः समदवृषभस्निग्धमधुरः
कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसंचाररभसः ।
यथास्थानं प्राप्तः स्फुटकरणनानाक्षरतया
चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ॥ ७ ॥

रामः । सर्वथा नायमबान्धवस्य स्वरसंयोगः । क्लेदयत्येष मे हृदयम् । वत्स लक्ष्मण, दृश्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः । यदाज्ञापयत्यार्यः । परिक्रामति ।

भरतः । अये, न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति । किंनु विज्ञा-तोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

लक्ष्मणः द्वारमुपगम्य । अये, अयमार्यो रामः । नहि, रूपसा-दृश्यम् । वत्सो भरतोऽयम् । एष तातः सुमन्त्रः ।

सुमन्त्रः । अये, कुमारो लक्ष्मणः ।

भरतः । एवम्, गुरुरयम् । आर्य, अभिवादये ।

लक्ष्मणः । एहि, वत्स । स्वस्ति । आयुष्मान् भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः । कुमार, तिष्ठ, त्वदागमनमार्याय निवेदयामि । रामसुपगम्य । आर्य,

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।
संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्शे इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

सीताः । अज्जउत्त, किं भरदो आअदो ॥ आर्यपुत्र किं भरत आगतः ।

रामः । अथ किम् । आत्मगतम् । हन्त,

कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहो यदीदृशः ।
अद्य खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् ॥१२॥

लक्ष्मणः । आर्य, किं प्रविशतु कुमारः ।

रामः । वत्स लक्ष्मण, इदानीमपि तावदस्मदभिप्रायमनुवर्तितुमिच्छसि । गच्छ, सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेशय कुमारम् ।

लक्ष्मणः । यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः । अथ वा तिष्ठ त्वम् ।

इयं स्वयं गच्छतु मान्महेतो-

मर्तेव भावं तनये निवेश्य ।
तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा
हर्षास्त्रमासारमिवोत्सृजन्ती ॥१३॥

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि । उत्थाय परिक्रम्य भरतमवलोक्य । हं, तदो तव्वेलं तदाणिं णिक्कन्तो अज्जउत्तो । णहि, रूअसादिस्सं । वच्छो भरदो एसो ॥ यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।.........। आम्, ततस्तद्वेलं तदानीं निष्क्रान्त आर्यपुत्रः । नहि, रूपसादृश्यम् । वत्सो भरत एषः ।

सुमन्त्रः । अये, वधूः ।

भरतः । अये, इयमत्रभवती जनकराजपुत्री ।

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्धलात् ।
जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥१४॥

आर्ये, अभिवादये भरतोऽहम् ।

सीता आत्मगतम् । णहि रूवं एव्व, सरसंजोओ वि सो एव्व । प्रकाशम् । वच्छ, चिरं जीव ॥ नहि रूपमेव, स्वरसंयोगोऽपि स एव ।...वत्स चिरं जीव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता । एहि, वच्छ, भादुणो मणोरहं पूरेहि ॥ एहि, वत्स, भ्रातुर्मनोरथं पूरय ।

सुमन्त्रः । प्रविशतु कुमारः ।

भरतः । तात, इदानीं किं करिष्यसि ।

सुमन्त्रः ।

अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि, स्वर्गं याते नराधिपे ।
विदितार्थस्य रामस्य तवैतत् पूर्वदर्शनम् ॥१५॥

भरतः । एवमस्तु । राममुपगम्य । आर्य, अभिवादये भरतोऽहम्।

रामः । एहि, इक्ष्वाकुकुमार ।

वक्षः प्रसारय कपाटपुटप्रमाण-
मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन।
उन्नामयानननमिदं शरदिन्दुकल्पं
प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥१६॥

दृढमालिङ्ग्य । स्वस्ति । आयुष्मान् भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः । उपेत्य । जयत्वायुष्मान् ।

रामः । हा तात,

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै-
र्विख्यातो यो विमर्दे स स इति बहुशः सासुराणां सुराणाम् ।
स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं
स्वर्गस्थः सांप्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ॥१७॥

सुमन्त्रः ।

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं
भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।
बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं
गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥१८॥

सीता । रोदन्तं अज्जउत्तं पुणो वि रोदावेदि तादो ॥ रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः ।

रामः । मैथिलि, एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम् । वत्स लक्ष्मण, आपस्तावत् ।

लक्ष्मणः । यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः । आर्य, न खल्वेतन्न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषितव्येऽहमेव यास्यामि । कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । इमा आपः ।

रामः आचम्य । मैथिलि, अवसीयते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः ।

सीता । अज्जउत्तो णं एदिणा वि सुस्सूसिदव्वो ॥ आर्यपुत्रो नन्वेतेनापि शुश्रूषितव्यः ।

रामः । सुष्ठु, इह खलु लक्ष्मणः शुश्रूषतां तत्र च भरतः ।

भरतः । प्रसीदत्वार्यः ।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा ।
नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ॥ १९ ॥

रामः । वत्स, मा मैवम् ।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं
न वत्स दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।
कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते
कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तसे ॥ २० ॥

सुमन्त्रः । अथेदानीमभिषेकः क्व तिष्ठतु ।

रामः । यत्र मे मात्राभिहितस्तत्रैव तावत् तिष्ठतु ।

भरतः । प्रसीदत्वार्यः । अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् ।

अपि सुगुण ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः
स खलु निभृतधीमंस्ते पिता मे पिता च ।
सुपुरुष पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो
वरद भरतमार्तं पश्य तावद् यथावत् ॥ २१ ॥

सीता । अज्जउत्त, अदिकरुणं मन्तेदि भरदो । किं दाणिं अज्जउत्तेण चिन्तीअदि ॥ आर्यपुत्र, अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्यपुत्रेण चिन्त्यते ।

रामः । मैथिलि,

तं चिन्तयामि नृपतिं परलोकयातं
येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः ।

प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा ।

ईदृग्विधं गुणनिधिं प्रतिपाद्य पुत्रं
धिग् भो विधे यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥२२॥

वत्स कैकेयीमातः,

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां-
स्त्वद्वाक्चस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः ।
किंत्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया
पुत्रं प्राप्य भवद्विधं भवतु किं मिथ्याभिधायी पिता ॥२३॥

भरतः ।

यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं
तावद् भवेयमिह ते नृप पादमूले।

रामः ।

मैवं नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं
त्वं शापितोऽसि परिरक्षसि चेन्न राज्यम् ॥२४॥

भरतः । हन्त, अनुत्तरमभिहितम् । भवतु, समयतो राज्यं परिपालयामि ।

रामः । वत्स, कः समयः ।

भरतः । मम हस्ते निक्षिप्तं राज्यं चतुर्दशवर्षान्त आर्येण प्रतिगृह्येतेतीच्छामि ।

रामः । एवमस्तु ।

भरतः । आर्य, श्रुतम् । आर्ये, श्रुतम् । तात, श्रुतम् ।

सर्वे । वयं श्रोतारः ।

भरतः । आर्य, अन्यदपीच्छामि ।

रामः । वत्स, किमिच्छसि ।

भरतः ।

पादोपभुक्ते तव पादुके मे
एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ।
यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं
तावद् भविष्याम्यनयोर्विधेयः ॥२५॥

रामः आत्मगतम् । हन्त,

सुचिरेणापि कालेन यशः किंचिन्मयार्जितम् ।
अचिरेणैव तद् भूरि भरतेनाद्य संचितम् ॥२६॥

सीता । अज्जउत्त, णं दीयदु खु पुढमजाअणं भरतस्स ॥
आर्यपुत्र, ननु दीयतां खलु प्रथमयाचनं भरतस्य ।

रामः । तथास्तु । वत्स, गृह्यताम् ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि । पादुके गृहीत्वा । आर्य, अत्राभिषेक-मावर्जयितुमिच्छामि ।

रामः । तात, यदिष्टं भरतस्य तत् क्रियताम् ।

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

भरतः । आत्मगतम् । हन्त,

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः
स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः।
भ्रातॄणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्तेर्महद् भाजनं
संवादेषु तथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥२७॥

रामः । वत्स, कैकेयीमातः, राज्यं नाम मुहूर्तमपि नोपेक्षणीयम्। तस्मादद्यैव प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

सीता । ह, अज्ज एव्व गमिस्सदि कुमारो भरदो ॥ हम्, अद्यव गमिष्यति कुमारो भरतः ।

रामः । अलमतिस्नेहेन । अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः।

भरतः । आर्य, अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरः पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदृक्षया ।
तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादप्रदर्शनात् ॥२८॥

सुमन्त्रः । आयुष्मन्, मयेदानीं किं कर्तव्यम् ।

रामः । तात, महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः ।

सुमन्त्रः । प्रयतिष्ये ।

रामः । वत्स कैकेयीमातः, आरुह्यतां समं तातेन रथः ।

भरतः । यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः । मैथिलि, इतस्तावत् । वत्स लक्ष्मण, त्वमपीतस्तावत् । आश्रमपदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं करिष्यामः ।

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पादुकाग्रहणं नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति सीता ।

सीता । संमज्जिदो उवहारसुमणसमाइण्णो अ अस्समो । अस्सम-पदविहवेण अणुट्ठिददेवसमुदाआरो जाव अज्जउत्तो ण आअच्छदि दाव इमाणं बालरुक्खाणं उदअदाणेण अणुक्कोसइस्सं ॥ संमार्जित उपहारसु-मनस्समाकीर्णश्चाश्रमो । आश्रमपदविभवेनानुष्ठितदेवसमुदाचारो यावदार्यपुत्रो नागच्छति तावदिमान् बालवृक्षानुदकदानेनानुक्रोशयिष्यामि ।

ततः प्रविशति रामः ।

रामः सशोकम् ।

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां शून्यामयोध्यापुरी-
मुद्यम्यापि ममाभिषेकमखिलं मत्संनिधावागतः ।
रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव संप्रेषितः
कष्टं भो नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥१॥

ईदृशमेवैतत् । यावदिदानीमनीदृशशोकविनोदनार्थं मैथिलीं पश्यामि । क्व नु खलु गता वैदेही । परिक्रम्यावलोक्य । अये, इमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृक्षमूलान्यदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति ।

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः ।
स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ॥२॥

विलोक्य । अये, इयं वैदेही । भोः कष्टम् ।

नास्याः करः श्राम्यति दर्पणे सोऽ-
भ्युपैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं
समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

सीतामुपगच्छति ।

सीता राममवलोक्य । अह्यो, अज्जउत्तो । जेदु अज्जउत्तो ॥
अहो, आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

रामः । मैथिलि, यदि नास्ति ते धर्मविघ्न आस्यताम् ।

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि । उपविशति ॥ यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

रामः । मैथिलि, प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि ।

सीता । सोअसुण्णहिअअस्स विअ अज्जउत्तस मुहराओ ॥
शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः ।

रामः । मैथिलि, स्थाने खलु कृता चिन्ता ।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे
तथैव तावद्धृदयव्रणो मे ।
नानाफलाः शोकशराभिघाता-
स्तत्रैव तावन्निपतन्ति भूयः ॥ ४ ॥

सीता । अज्जउत्तस्स को विअ संतावो ।। आर्यपुत्रस्य क इव संतापः ।

रामः । श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविधिः । कल्पविशेषेण निपवनक्रियामिच्छन्ति पितरः । तत् कथं निर्वर्तयिष्यामीति चिन्त्यते ।

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन
त एव जानन्ति दशामिमां मे ।
प्रकर्तुमिच्छामि तथापि पूजां
तातस्य रामस्य च मेऽनुरूपाम् ।। ५ ।।

सीता । अज्जउत्त, णिव्वत्तइस्सदि सद्धं भरदो रिद्धीए, अवत्थाणुरूवं फलोदएण अ अज्जउत्तो । एदं तादस्स बहुमदं भविस्सदि ।। आर्यपुत्र, निर्वर्तयिष्यति श्राद्धं भरत ऋद्ध्या, अवस्थानुरूपं फलोदकेन चार्यपुत्रः । एतत् तातस्य बहुमतं भविष्यति ।

रामः । मैथिलि,

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।
स्मारितो वनवासस्य तातस्तत्रापि रोदिति ।। ६ ।।

ततः प्रविशत्याकाशयानेन परिव्राजकवेषो रावणः ।

रावणः ।

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा
खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।

स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं
जनकनृपसुतां तां हर्तुमेष प्रयामि ॥ ७ ॥

अधो विलोक्य । इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावदवतराम्यतिथि-समुदाचारं चानुतिष्ठामि । अवतीर्य । अहमतिथिर्भोः ।

रामः । स्वागतमतिथये ।

रावणः । साधु । आत्मगतम् । विशेषितं खलु रूपं स्वरेण । प्रविशति ।

रामः । भगवन्, अभिवादये

रावणः । स्वस्ति ।

रामः । भगवन्, एतदासनम् । आस्यताम् ।

रावणः आत्मगतम् । कथम्, आज्ञप्त इवास्म्यनेन । प्रकाशम् । बाढम् । उपविशति ।

रामः । मैथिलि, पाद्यमानय भगवते ।

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि । यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

रावणः । मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा । भवतु भवतु ।

इयमेषा पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।

रामः । तेन ह्यहमेव शुश्रूषिष्ये ।

रावणः । मा मैवम् ।

पत्नीव्रतेन नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥ ८ ॥

वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः । पूजितोऽस्मि । आस्यताम् ।

रामः । बाढम् । उपविशति ।

रावणः आत्मगतम् । यावद् ब्राह्मणसमुदाचारमनुतिष्ठामि । प्रकाशम् । भोः काश्यपगोत्रोऽस्मि । अध्येयि साङ्गं वेदं मानवीयं धर्मशास्त्रं माहेश्वरं योगशास्त्रं बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं मेधातिथीयं न्यायशास्त्रं प्राचेतसं श्राद्धकल्पं—

रामः । कथम्, श्राद्धकल्पमिति ।

रावणः । सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य किं श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता ।

रामः । भगवन् , नष्टायां पितृमत्तायामागम इदानीमस्य—

रावणः । अलम् । अपरिहृत्य पृच्छतु भवान् ।

रामः । भगवन् , निवपनक्रियायां पितॄणां किं विहितम् ।

रावणः । सर्वं श्रद्धया दत्तम् ।

रामः । भगवन्, विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः । श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भा ओषधिषु तिलाः शाकेषु कालं मत्स्येषु महाशफरः पक्षिषु वार्ध्राणसः पशुषु गौः खड्गो वेत्येतानि मानुषाणां विहितानि ।

रामः । भगवन्, वाशब्देनावगतम् । अन्यदप्यस्तीति ।

रावणः । अस्ति प्रभावसंपाद्यम् ।

रामः । भगवन्

उभयस्यास्ति सांनिध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।
धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ९ ॥

रावणः । हिमवति प्रतिवसन्ति प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपतितगङ्गाम्बुपायिनः पवनजवा वैदूर्यपृष्ठाः काञ्चनपार्श्वा मृगाः, यैर्वैखानसवालखिल्यादयो नैमिषीया महर्षयश्चिन्तितोपस्थितैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते
हित्वा जरां खमुपयन्ति हि दीप्यमानाः ।
तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास--
मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद्ध्रियन्ते ॥ १० ॥

रामः । मैथिलि,

आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु
दीप्तैर्महौषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥ ११ ॥

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि । यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

रावणः । कौशल्यामातः, अलमतिमनोरथेन । न ते मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः । भगवन् , ननु ते हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रावणः । अथ किम् ।

रामः । तेन हि पश्यतु भगवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।
भिन्नो वा मम बाणेन क्रौञ्चत्वं स गमिष्यति ॥ १२ ॥

रावणः आत्मगतम् । असह्यः खल्वस्यावलेपः । प्रकाशम् । अये, विद्युत्संपात इव । कौशल्यामातः, इहस्थमेव भवन्तं वर्धयति हिमवान् । एष काञ्चनपार्श्वः ।

रामः । भगवन्, नैवम् ।

तातस्यैतानि भाग्यानि यत् स स्वयमिहागतः ।

सीतां प्रति ।

अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ॥१३॥

सीता । अज्जउत्त, णं तित्थअत्तादो उवावत्तमाणं कुलवदिं पच्चुग्गच्छेहि त्ति संदिट्ठो सोमित्ती । आर्यपुत्र, ननु तीर्थयात्राया उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्युद्गच्छेति संदिष्टः सौमित्रिः ।

रामः । तेन ह्यहमेव यास्यामि । शुश्रूषस्व भगवन्तम् ।

सीता । जं अज्जउत्तो आणवेदि ॥ यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

निष्क्रान्तो रामः ।

रावणः आत्मगतम् । अये, योऽयं पाद्यमादायोपससर्प राघवः स-एष इदानीं धनुरारोप्य धावन्तं मृगमनुधावति । निरूप्य ।

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।
राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥१४॥

एष मृग एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः ।

सीता आत्मगतम् । अज्जउत्तविरहिदाए भअं मे एत्थ उप्पज्जइ ॥ आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते ।–

रावणः आत्मगतम् । हन्त,

माययापहृते रामे सीतामेकां तपोवनात् ।
हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम् ॥१५॥

सीता ।–जाव आतित्थं संपादेदुं उडअं पविसामि ॥–यावदातिथ्यं संपादयितुमुटजं प्रविशामि ।

सीता गन्तुमीहते ।

रावणः स्वरूपं गृहीत्वा । सीते, तिष्ठ ।

सीता सभयम् । हा को दाणिं अअं ॥ हा क इदानीमयम् ।

रावणः । किं न जानीषे ।

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता
दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ ।

दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयबलिनं रामं विलोभ्य च्छलैः
स त्वां हर्तुमनाः सरोजनयने प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः ॥१६॥

सीता । अज्जउत्त, परित्ताहि ॥ आर्यपुत्र, परित्रायस्व ।

रावणः ।

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे
विगणय मामधुना तवार्यपुत्रम् ।
विपुलबलयुतो मयैष योद्धुं
ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः ॥१७॥

सीता सरोषम् । सत्तो सि ॥ शप्तोऽसि ।

रावणः आत्मगतम् । अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

योऽहमुत्पतितो वेगान्न दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।
सोऽस्याः परिमितैर्दग्धः शप्तोऽसीत्येभिरक्षरैः ॥१८॥

सीता । अज्जउत्त, परित्ताहि, परित्ताहि मं ॥ आर्यपुत्र, परित्रायस्व, परित्रायस्व माम् ।

रावणः सीतां गृहीत्वा । भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः, शृण्वन्तु भवन्तः ।

बलादेष दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।
क्षात्रे धर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामो विमोचनम् ॥१९॥

आकाशयानेन गच्छन् । अये, स्वपक्षपवनोत्क्षेपक्षुभितवनषण्डश्चण्डचञ्चुर-भिधावत्येष दशरथसखो जटायुः । आः, उपतिष्ठस्व । इदानीम्

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः ।
रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ॥२०॥

निष्क्रान्तः सह सीतया ।

इति सीताहरणं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतो वृद्धतापसौ ।

उभौ । परित्रायन्तां परित्रायन्तां भवन्तः ।

प्रथमः ।

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा
मृणालशुक्लोज्ज्वलदन्तहासिना ।
निशाचरेणाद्य निशार्धचारिणा
मृगीव काचिद्धरिणेह नीयते ॥१॥

द्वितीयः । एषा खलु तत्रभवती वैदेही ।

विचेष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना
विकम्पमानेव विपुष्पिता लता ।
प्रसह्य पापेन दशाननेन सा
तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते ॥२॥

नेपथ्ये । तिष्ठ, रे, राक्षसाधम, मयि स्थिते क यास्यसि ।

प्रथमः । अये, दशरथस्यानृण्यं गन्तुं रावणमाहूयान्तरिक्षेऽनुपतितो जटायुः ।

द्वितीयः । एष रोषादुद्वृत्तनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः ।

प्रथमः । प्राप्तो जटायुः ।

द्वितीयः । प्राप्तो रावणः ।

उभौ । हन्त, प्रवृत्तमन्तरिक्षे युद्धम् ।

प्रथमः । पश्य, पश्य क्रव्यादीश्वरस्य सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यसदृशं द्वन्द्वे प्रतिव्यूहति
तुण्डेनाथ निघृष्टतिक्तविकटं संवेधनं चेष्टते ।
तीक्ष्णैरायसकण्टकैरिव नखैः क्षोमान्तरं वक्षसो
वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पाट्यते ॥३॥

द्वितीयः । हन्त, संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादीश्वरो दक्षिणांसदेशे हतः ।

उभौ । हा धिक् । पतितोऽत्रभवान् जटायुः ।

प्रथमः । भोः कष्टम् । एष खलु

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं
क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।
दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो
वात्याविभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः ॥४॥

उभौ । स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः । आगम्यताम् । इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयावः ।

द्वितीयः । बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

निष्क्रान्तौ ।

इति तृतीयो विष्कम्भकः

ततः प्रविशति काञ्चुकीयः।

काञ्चुकीयः । क इह भोः काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

प्रतिहारी प्रविश्य । अज्ज, अहं विजआ । किं करीअदु ॥ आर्य, अहं विजया । किं क्रियताम् ।

काञ्चुकीयः । विजये, निवेद्यतां भरतकुमाराय । एष खलु समदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थापितः प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् सुमन्त्र इति ।

प्रतिहारी । अज्ज, अवि किदत्थो तादसुमन्तो आअदो ॥ आर्य, अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र आगतः ।

काञ्चुकीयः । भवति, न जाने । अपि तु

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम् ।
दृष्ट्वैवाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ॥ १ ॥

प्रतिहारी । अज्ज, एदं सुणिअ पज्जाउलं विअ मे हिअअं ॥ आर्य, एतच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम् ।

काञ्चुकीयः । भवति, किमिदानीं स्थिता । शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी । अज्ज, इअं णिवेदेमि ॥ आर्य, इयं निवेदयामि ।

निष्क्रान्ता प्रतिहारी ।

काञ्चुकीयः विलोक्य । अये, अयमत्रभवान् भरतकुमारः सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलो वल्कलवसनो जटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो भरतः ।

भरतः । आर्य,

गत्वा तु पूर्वतममार्यनिरीक्षणार्थं
लब्धप्रसादशपथे मयि संनिवृत्ते ।
दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो
रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम् ॥२॥

काञ्चुकीयः उपसृत्य । जयतु कुमारः । असौ काञ्चनतोरणद्वारे तिष्ठति ।

भरतः । तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

कञ्चुकीयः । यदाज्ञापयति कुमारः । निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशतः सुमन्त्रः प्रतिहारी च ।

प्रतिहारी । एदु अज्जो ॥ एत्वार्यः ।

सुमन्त्रः । कष्टं भोः

नरपतिनिधनं मयानुभूतं
नृपतिसुतव्यसनं मया च दृष्टम् ।

श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो
गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥३॥

प्रतिहारी । एसो भट्टा । उवसप्पदु अज्जो ॥ एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।

सुमन्त्रः उपसृत्य । जयतु कुमारः ।

भरतः । भोः, अपि दृष्टो लोक आविष्कृतः पितृस्नेहः। अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम् । अपि दृष्टं निष्कारणविहितवनवासं सौभ्रात्रम् ।

सुमन्त्रस्तूष्णीमास्ते ।

भरतः अदर्शनमाशङ्क्य । अतिमहान् खल्वायास इति संतापाद् भग्नहृदयोऽथ भवानपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तः ।

सुमन्त्रः । कुमार. त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये ।

भरतः । किंनु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं ते न दर्शयन्ति ।

सुमन्त्रः । कुमार,

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।
मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ॥४॥

भरतः । अथ क्व गता इति श्रुतम् ।

सुमन्त्रः । अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां निवासः । तत्र गता इति श्रुतं मया ।

भरतः । अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः । हन्त, दुःखितास्ते प्रतिवसन्ति ।

सुमन्त्रः । कुमार, तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति ।

भरतः । तात, कथमिवोपकृतम् ।

सुमन्त्रः ।

सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन वालिना ।
हृत दारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ॥५॥

भरतः । तात, कथं तुल्यदुःखेन नाम ।

सुमन्त्रः । आत्मगतम् । हन्त, सर्वमुक्तं मया । भवतु, एवं तावत् । प्रकाशम् । कुमार, ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता मयाभिप्रेता ।

भरतः । तात, किं गूहसे । स्वर्गं गतेन महाराजपादमूलेन शापितः स्या यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

सुमन्त्रः । का गतिः । श्रूयताम् ।

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।
सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ॥६॥

भरतः । कथम् । हृतेति । मोहमुपगच्छति ।

सुमन्त्रः । कुमार, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः समाश्वस्य **।** भोः कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो
दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।
भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो
जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ॥७॥

भोः किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अनुगच्छतु मां तातः ।

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयति कुमारः ।

उभौ परिक्रामतः ।

सुमन्त्रः । कुमार, न खलु देवीनां चतुःशालं गन्तव्यम् ।

भरतः । अथ किम् । अत्रैव मे कार्यम् । क इह प्रतिहारे ।

प्रतिहारी प्रविश्य । जेदु भट्टिदारओ । विजआ खु अहं ॥ जयतु भर्तृदारकः । विजया खल्वहम् ।

भरतः । विजये, ममागमनं निवेदयात्रभवत्यै ।

प्रतिहारी । कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि ॥ कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ।

भरतः । या मां राजानमिच्छति ।

प्रतिहारी आत्मगतम् । हन्त, किं णु खु भवे । प्रकाशम् । भट्टा तह । निष्क्रान्ता ॥ हन्त, किं नु खलु भवेत् ।...। भर्तः, तथा ।

ततः प्रविशतः कैकेयी प्रतिहारी च ।

कैकेयी । विजए, मं पेक्खिदुं भरदो आअदो ॥ विजये, मां द्रष्टुं भरत आगतः ।

प्रतिहारी । भट्टिणि, भट्टिदारअस्स रामस्स सआसादो तादसुमन्तो आअदो, तेण सह भट्टिदारओ भरदो भट्टिणिं पेक्खिदुं इच्छदि किल ॥ भट्टिनि, भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात् तात सुमन्त्र आगतः, तेन सह भर्तृदारको भरतो भट्टिनीं द्रष्टुमिच्छति किल ।

कैकेयी आत्मगतम् । केन वि उग्घादेण मं उवालम्भिस्सदि भरदो ॥ केनाप्युद्घातेन मामुपालप्स्यते भरतः ।

प्रतिहारीः । भट्टिणि, किं पविसदु भट्टिदारओ ॥ भट्टिनि, किं प्रविशतु भर्तृदारकः ।

कैकेयी । गच्छ । पवेसेहि णं ॥ गच्छ । प्रवेशयैनम् ।

प्रतिहारी । भट्टिणि, तह । परिक्रम्योपसृत्य । जेदु भट्टिदारओ । पाविसदु किल ॥ भट्टिनि, तथा ।......। जयतु भर्तृदारकः । प्रविशतु किल ।

भरतः । विजये, किं निवेदितम् ।

प्रतिहारी । आम ॥ आम् ।

भरतः । तेन हि प्रविशावः ।

भरतसुमन्त्रौ प्रविशतः ।

कैकेयी । जाद, विजआ मन्तेदि । रामस्स सआसादो सुमन्तो आअदो त्ति ॥ जात, विजया मन्त्रयते । रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत इति ।

भरतः । अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै ।

कैकेयी । जाद, अवि कोसल्ला सुमित्ता अ सद्दाइदव्वा ॥ जात, अपि कौशल्या सुमित्रा च शब्दायितव्ये ।

भरतः । न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

कैकेयी आत्मगतम् । हन्त, किं णु खु भवे । प्रकाशम् । भणाहि, जाद ॥ हन्त, किं नु खलु भवेत् ।......। भण, जात ।

भरतः । श्रूयताम् ।

य: स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद्वनं गतः ।
तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥८॥

कैकेयी । हुं ॥ हुम् ।

भरतः ।

हन्त भोः सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।
वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ॥९॥

कैकेयी आत्मगतम् । भोदु, दाणिं कालो कहेदुं । प्रकाशम् । जाद, तुवं ण जाणासि महाराअस्स सावं ॥ भवतु, इदानीं कालः कथयितुम् ।......। जात, त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।

भरतः । किं शप्तो महाराजः ।

कैकेयी । सुमन्त, आअक्ख वित्थरेण ॥ सुमन्त्र, आचक्ष्व विस्तरेण ।

सुमन्त्रः । यदाज्ञापयति भवती । कुमार, श्रूयताम् । पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो बृंहितानुकारिशब्द-समुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः ।

भरतः । हिंसित इति । शान्तं पापम् । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । तमेवं गतं दृष्ट्वा

तेनोक्तं रुदितस्यान्तर्मुनिना सत्यभाषिणा ।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे ॥१०॥

इति ।

भरतः । नन्विदं कष्टं नाम ।

कैकेयी । जाद, एदण्णिमित्तं अवराहे मए अत्ताणं णिक्खिविअ पुत्तओ रामो वणं पेसिदो, ण खु रज्जलोहेण । अपरिहरणीओ महरिसिसावो पुत्तविप्पवासं विणा ण फलदि ॥ जात, एतन्निमित्तमपराधे मयात्मानं निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितो, न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्र-विप्रवासं विना न फलति ।

भरतः । अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः ।

कैकेयी । जाद, मादुलकुले वत्तमाणस्स अपइदीहूदो दे विप्पवासो ॥ जात, मातुलकुले वर्तमानस्य अप्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः ।

भरतः । अथ चतुर्दश वत्सराः किंकारणं विवक्षिताः ।

कैकेयी । जाद, चउद्दस वासरत्ति वत्तुकामाए पज्जाउलहि-अअदाए चउद्दस वस्सरत्ति उत्तं ॥ जात, चतुर्दश वासरा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयतया चतुर्दश वत्सरा इत्युक्तम् ।

भरतः । अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विवरितुम् । सुमन्त्रं पति । अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ।

सुमन्त्रः । कुमार, भगवतां वसिष्ठवामदेवानां विदितं संमतं च ।

भरतः । दिष्ट्यानपराद्धात्रभवती । अम्ब, यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मयासि दूषिता तत् सर्वं मर्षयितव्यम् । अभिवादयेऽत्रभवतीम् । पादयोः पतति ।

कैकेयी । जाद, उट्ठेहि । को एत्थ दे दोसो ॥ जात, उत्तिष्ठ । कोऽत्र ते दोषः ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि । उत्थाय । आपृच्छाम्यत्रभवतीम् । अद्यैवाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि ।

वेलामहं मत्तगजान्धकारां
करोमि सैन्यौघनिवेशनेन ।
बलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्यां
ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥१६॥

नेपथ्ये समुत्थितं शब्दमाकर्ण्य । अये, शब्द इव ।

प्रतिहारी प्रविश्य । भट्टिणि, इमं वुत्तन्तं सुणिअ जेट्ठभट्टिणी मोहं गदा ॥ भट्टिनि, इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता ।

कैकेयी । हुं ॥ हुम् ।

भरतः । कथम्, मोहं गताम्बा ।

कैकेयी । एहि, जाद, अज्जं अस्सासेमो ॥ एहि, जात, आर्यामाश्वासयावः ।

भरत । यदाज्ञापयत्यम्बा ।

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति रहस्योद्घाटनं नाम षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति तापसः ।

तापसः । नन्दिलक—

नन्दिलकः । प्रविश्य । अज्ज, अअं ह्मि ॥ आर्य, अयमस्मि ।

तापसः । कुलपतिराज्ञापयति । एष खलु स्वदारापहारिणं रावणं नाशयित्वा राक्षसगणाविरुद्धवृत्तं विभीषणमभिषिच्य विमलचरित्रां सीतामादायर्क्षराक्षसवानरमुख्यैः परिवृतः संप्राप्तस्तत्रभवान् रामः । तदस्मद्विभवेन यत् संकल्पयितव्यं तत् सर्वं सज्जीक्रियतामिति ।

नन्दिलकः । अज्ज, सव्वं सज्जीकिदं । किंतु—॥ आर्य, सर्वं सज्जीकृतम् । किंतु—।

तापसः । किमेतत् ।

नन्दिलकः । एत्थ विभीसणकेरआ रक्खसा, तेसं भोअणणिमित्तं कुलवदी पमाणं ॥ अत्र विभीषणसंबन्धिनो राक्षसाः, तेषां भोजननिमित्तं कुलपतिः प्रमाणम् ।

तापसः । किमर्थम् ।

नन्दिलकः । ते खु खाअन्ति ॥ ते खलु खादन्ति ।

तापसः । अलं संभ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः । णमो रक्खससज्जणाणं । तदो णो चिन्ता कादव्वा ॥ नमो राक्षससज्जनानाम् । ततो नो चिन्ता कर्तव्या ।

निष्क्रान्तो नन्दिलकः ।

तापसः विलोक्य । अये, अयमत्रभवान् राघवः ।

जय नरवर जेयः स्विद् द्वितीयस्तवारि-
र्भवति तव विधेया भूमिरेकातपत्रा ।
इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः
क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥१॥

निष्क्रान्तस्तापसः ।

इति चतुर्थो विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रामः ।

रामः

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा
जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।
वचनमपि गुरूणामन्तशः पूरयित्वा
मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ॥१॥

तापसीनामभिवन्दनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली । विलोक्य । अये, इयं वैदेही ।

सखीति सीतेति च जानकीति
यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति ।
तपस्विदारैर्जनकस्य पुत्री
संभाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ॥२॥

ततः प्रविशन्ति सीता तापस्यश्च ।

तापस्यः । हला, एसो दे कुडुम्बिओ । उवसप्प णं । ण सक्कं तुमं एआइणिं उवेक्खिदुं ॥ हला, एष ते कुटुम्बिकः । उपसर्पैनम् । न शक्यं त्वामेकाकिनीमुपेक्षितुम् ।

निष्क्रान्तास्तापस्यः ।

सीता । हन्त, अज्ज वि अविस्ससणीअं विअ मे पडिभादि । राममुपसृत्य । जेदु अज्जउत्तो ॥ हन्त, अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति ।... ...। जयत्वार्यपुत्रः ।

रामः । मैथिलि, अपि जानासि पूर्वाधिष्ठानमस्माकम् । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः ।

सीता । जाणामि, अज्जउत्त । पुव्वं ओलोइआ एदे उल्लोअइदव्वा दाणिं संवुत्ता ॥ जानामि, आर्यपुत्र । पूर्वमवलोकिता एत उल्लोकयितव्या इदानीं संवृत्ताः ।

रामः । अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः । अत्रास्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्चनपार्श्वो मृगो दृष्टः ।

सीता । हुं, अज्जउत्त, मा खु एदं भणिदुं । वेपते ॥ हुम्, आर्यपुत्र, मा खल्वेतद् भणितुम् ।

रामः पांसुस्तोमं समुत्पतन्तं निर्दिशन् । अये, कुतो नु

रेणुः समुत्पतति लोध्रसमानगौरः
संप्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।
शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः
संमूर्छितो वनमिदं नगरीकरोति ॥ ३ ॥

लक्ष्मणः । प्रविश्य । आर्य,

सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
मातृभिः सह संप्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ॥४॥

रामः । वत्स लक्ष्मण, किमेवम् । भरतः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः । आर्य, अथ किम् ।

रामः । मैथिलि, श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीभवतु ते चक्षुः ।

सीता । अज्जउत्त, इच्छिदव्वे काले भरदो आगदो ॥ आर्यपुत्र, एष्टव्ये काले भरत आगतः ।

ततः प्रविशति भरतः समातृकः ।

भरतः ।

तैस्तैः प्रवृद्धविषमैर्व्यसनैर्विमुक्तं
मेघैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।
आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः
प्राप्तोऽस्मि हृष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः ॥५॥

रामः । अम्बाः, अभिवादये ।

सर्वाः । जाद, चिरं जीव । दिट्ठिआ वड्ढामो अवसिदपडिण्णं तुमं कुसलिणं सह वहूए पेक्खिअ॥ जात, चिरं जीव । दिष्ट्या वर्धामहेऽवसितप्रतिज्ञं त्वां कुशलिनं सह वध्वा दृष्ट्वा ।

रामः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः । अम्बाः, अभिवादये ।

सर्वाः । जाद, चिरं जीव ॥ जात, चिरं जीव ।

लक्ष्मणः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता । अज्जा, वन्दामि ॥ आर्याः, वन्दे ।

सर्वाः । वच्छे, चिरमङ्गला होहि ॥ वत्से, चिरमङ्गला भव ।

सीता । अणुग्गहिदह्मि ॥ अनुगृहीतास्मि ।

भरतः । आर्य, अभिवादये ।

रामः । एहि, इक्ष्वाकुकुमार ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण-
मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं
प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥६॥

दृढमालिङ्ग्य । स्वस्ति । आयुष्मान् भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य, अभिवादये भरतोऽहम् ।

सीता । अज्जउत्तेण चिरसंचारी होहि ॥ आर्यपुत्रेण चिरसंचारी भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य, अभिवादये ।

लक्ष्मणः । एह्येहि, वत्स, परिष्वजस्व माम्। आलिङ्ग्य । दीर्घायुर्भव ।

भरतः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य, प्रतिगृह्यतां राज्यम् ।

रामः । वत्स, कथमिव । कात्र त्वरा ।

कैकेयी । जाद, चिराहिलसिदो खु एसो मणोरहो ॥ जात, चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः ।

ततः प्रविशति शत्रुघ्नः ।

शत्रुघ्नः ।

विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टनिजतेजसम् ।
द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ॥७॥

उपगम्य । आर्य, शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

रामः । वत्स, स्वस्ति । आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्ये, अभिवादये ।

सीता । वच्छ, चिरं जीव ॥ वत्स, चिरं जीव ।

शत्रुघ्नः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य, अभिवादये ।

लक्ष्मणः । वत्स, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः । अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य, भगवन्तौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः ।

कैकेयी । गच्छ, जाद, अभिजुसेहि अभिसेअं ॥ गच्छ, जात, अभिजुषस्वाभिषेकम् ।

रामः । यदाज्ञापयत्यम्बा । निष्क्रान्तः ।

नेपथ्ये । जयतु भवान् । जयतु भद्रमुखः । जयत्वार्यः । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । जयतु देवः । जयतु रावणान्तकः ।

कैकेयी । एदे पुरोहिदा कञ्चुइणो अ पुत्तअस्स मे विजअं वड्ढअन्ति ॥ एते पुरोहिताः कञ्चुकिनश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति ।

कौशल्यासुमित्रे । पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअस्स विजअं वड्ढअन्ति ।। प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य विजयं वर्धयन्ति ।

नेपथ्ये । भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः, शृण्वन्तु भवन्तः ।

हत्वा रिपुप्रभवमप्रमितं तमौघं
सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।
सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां
रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामः ।। ८ ।।

कैकेयी । अम्महे, पुत्तअस्स मे विजअघोसणा वड्ढइ ।। अहो, पुत्रकस्य मे विजयघोषणा वर्धते ।

ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः ।

रामः प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा । भोस्तात,

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुच्य दैन्यं
वृत्तं त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।
राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिपालनमभ्युपेतम् ।। ९ ।।

भरतः । हन्त,

अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विरचितमणिमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।

गुरुमधिगतशीलं वन्द्यमानं जनौघै-
नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥१०॥

शत्रुघ्नः ।

एतदार्याभिषेकेण कुलं नो नष्टकल्मषम् ।
पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत् ॥११॥

रामः । वत्स लक्ष्मण, अधिगतराज्योऽहमस्मि ।

लक्ष्मणः । दिष्ट्या वर्धते भवान् ।

काञ्चुकीयः प्रविश्य। जयतु महाराजः । एत खलु विभीषण-सुग्रीवनीलमैन्दजाम्बवद्धनूमत्प्रमुखा अनुगन्तारो विज्ञापयन्ति । दिष्ट्या भवान् वर्धत इति ।

रामः । सहायानां प्रसादादिति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः । यदाज्ञापयति महाराजः । निष्क्रान्तः ।

कैकेयी । धण्णं खु इमं अब्भुदअं अओज्झाअं पेक्खिदुं इच्छामि॥
धन्यं खलुविममभ्युदयमयोध्यायां द्रष्टुमिच्छामि।

रामः । द्रक्ष्यति भवती । अये, प्रभाभिर्वनमिदमखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति । आम्, संप्राप्तं पुष्पकं विमानं कृतसमयम् । तत् सर्वैरारुह्यताम् ।

सर्वे आरोहन्ति ।

रामः । हन्त,

अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां
संबन्धिमित्त्रैरनुगम्यमानः ।

सुमन्त्रः ।

अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् ॥१३॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति सुखोदर्को नाम सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः । जयतु देवः । जयतु महाराजः ।

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समागतः ।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥१५॥

(निष्क्रान्तः ।)

इति समापना ।

समाप्तं श्रीमद्भासप्रणीतं

प्रतिमादशरथम् ।

असाधारणाः शब्दाः ।

अकल्य वि० અસ્વસ્થ, બીમાર.

अङ्ग અવ્ય, અરે.

अतिक्रान्त वि० ગત, મરી ગયેલૂં.

अतिसंधित वि० છેતરાયલૂં.

अननुभूत वि० ન વપરાયલૂં, કોરૂં.

अनियतात्मन् वि० સંયમરહિત, વિષયભોગમાં મગ્ન.

अनुक्रुश् પ્રે० દાઝ જણાવવી, દાઝ ખાવી.

अनुगन्तृ પું० અનુયાયી.

अनुचर् ૧ પરસ્મૈ० સેવવૂં.

अनुनय પું० સમજાવટ.

अनुयात्र ન० (૧) વળાવવૂં તે; (૨) જોડે જવૂં તે, સાથે રહેવૂં તે; (૩) સાથે રહેનાર, જોડે જનાર.

अनुसंवत्सर श्राद्ध સંવત્સરી, છમછરી.

अन्तशः અવ્ય. પૂરેપૂરી રીતે.

अन्धकार वि० શ્યામ, કાળૂં.

अप्रकृतीभूत वि० બેમુદ્દાસર.

अप्रभुत्व ન० નબળાઇ, લાચારી.

अप्रमित वि० અપાર.

अप्रमेय वि० (૧) અતર્ક્ય, અપાર; (૨) ઓળખાય નહિ એવૂં.

अभिजुष ૬ આત્મને. અનુભવવૂં, માણવૂં, ભોગવવૂં.

अभिसारि સ્ત્રી० ચડાઇ, વિગ્રહ.

अभ्युदय પું० ઉત્સવ.

अमन्त्रोक्त वि० મંત્રોચાર રહિત, મંત્રના ભણતર વગરનૂં.

अर्ह વિ૰ યોગ્ય, અપેક્ષ્ય.

अवगुण्ठन ન૦ ઘુંઘટ.

अवसित વિ૦ (૧) સમાપ્ત; (૨) હણાયલું, મરાયલું.

असुमुक्त વિ૦ પ્રાણ રહિત, મરણ પામેલું, મૃત.

आगम પું૦ જ્ઞાન.

आप्रच्छ् ૧ ઉભય. છૂટા પડતાં રજા લેવી.

आभाष् ૧ આત્મને૰ સંબોધવું, બોલાવવું.

आलब्ध વિ૦ આહત, વગાડાયલું (struck, beaten)

आवर्त પું૦ ઝાડના મૂળમાં પાણી સીંચવાનો ક્યારો.

आविष्कृत વિ. પ્રત્યક્ષભૂત, પ્રગટ થયેલું.

आसन ન૦ શરીરની અવસ્થા; સ્થિતિ.

आह्वे ૧ પરસ્મૈ૦ સંબોધવું, બોલાવવું.

इष्टतः અવ્ય૦ મનપસંદ રીતે.

उच्चारण ન૦ ઊપાડવું તે, ઊંચકવું તે.

उत्थापन ન૦ ઊંઘમાંથી ઊઠવું તે, જાગવું તે.

उद्घात પું૦ (૧) વિઘ્ન, અંતરાય; (૨) પ્રસંગ.

उप અવ્ય. પાસે, નજીકમાં.

उपसृज् ૬ પરસ્મૈ. સાથે લેવું, સાથે રાખવું, સજવું.

कल्प પું૦ શ્રાદ્ધવિધિ.

काञ्चुकीय પું૦ કંચુકી, રણવાસનો મુખ્ય અધિકારી.

कालसंवादिन् વિ૦ પ્રસંગ યોગ્ય, પ્રસંગને અનુકૂળ.

कुटुम्बिन्, कुटुम्बिक } પું૦ પતિ, વર.

कृतचेतस् વિ૦ સ્થિર મનવાળું, દૃઢ મનનું.

कृतान्त પું૦ દૈવ, વિધિ.

कृत्तिकाविषय પું૦ કૃત્તિકાનો પ્રદેશ, કૃત્તિકાનો કાળ.

क्रीडामयूर પું૦ પાળેલો મોર.

क्रौञ्चत्व न० ક્રૌંચ પર્વતની દશા.

क्लिद् प्रे० ભીંજાવવું, દ્રવતું કરવું.

क्लिष्ट वि. (૧) પીડાયલું; (૨) મેલું, ઝાંખું.

क्लोमान्तर न० પિત્તાશયનો પ્રદેશ, પિત્તાશયનો ભાગ.

खेद पुं० શ્રમ, મહેનત.

गर्ह् १० પરસ્મૈ० દિલગીરી જણાવવી, અપ્રીતિ બતાવવી.

गर्हित वि० દિલગીરી બતાવાયલું.

गुण पुं० સારો પરિણામ, લાભ.

चतुःस्तोम पुं० ચારનો સમુદાય, ચતુર્વ્યૂહ.

जरा સ્ત્રી० તેજની ક્ષીણતા, ઝાંખાશ.

तद्वेलम् અવ્ય. તત્કાળ, તત્ક્ષણ, સત્વર.

तमौघ पुं० અંધકારનો જથો.

तिक्त न० ધા કરવો તે.

दृष्टिक्षम वि० નજર ઠારતું, આંખમાં ખૂંપે એવું.

देवकुल न० દેવળ, મંદિર.

देवकुलिक पुं० દેવ થયેલા રાજાઓના પ્રતિમાગૃહનો પૂજારી, સેવક.

धनुःश्लाघा સ્ત્રી० ધનુર્વિદ્યાની ખ્યાતિ.

धरमाण वि० જીવતું, હયાત, વિદ્યમાન.

नन्दिपटह पुं० મંગળ દુંદુભિ.

नाटकीय पुं० નટ, નાટક ભજવનાર.

नान्दी સ્ત્રી० પૂર્વરંગનું એક અંગ.

निघृष्ट न० વતરડવું તે.

निभृत वि० (૧) મૌન ધરીને રહેતું, મૂગું; (૨) સ્થિર.

निभृतधीमत् वि० સ્થિર બુદ્ધિવાળું, સ્થિતપ્રજ્ઞ.

नियत वि० સંયમ પાળતું.

नियम पुं० વ્રત.

नियमप्रभविष्णुता સ્ત્રી० વ્રતાચરણનો ધારો.

निर्मनस्कता स्त्री० સૂનકારપણું.

निर्योग પું० શણગાર.

निवपन ન० શ્રાદ્ધવિધિ.

नेपथ्यपालिनी સ્ત્રી० વસ્ત્રભંડારની અધિકારિણી, જામદારખાનાની ઉપરી બાઇ.

नैत्यक ન० નિત્યપૂજા.

न्यञ्च વિ० નીચ, અધમ.

परिभोग પું० ભોગવૈભવ.

परिव्राजक પું० સંયમ પાળતો સંસારી કે ત્યાગી પુરુષ.

पितृमत्ता સ્ત્રી० બાપ જીવતો હોવો તે.

पितृमत्त्व ન० ,, ,, ,, ,,

पुरस्कृ ૮ ઉભય. આગળ કરવું, સંબંધમાં બોલવું.

पूजा સ્ત્રી० પિતૃપૂજન, શ્રાદ્ધ.

पूर्वतमम् અવ્ય. બહુ પહેલાં, ઘણા વખત ઉપર.

प्रणाश પું. ખોઇ બેસવું તે, અપહરણ.

प्रतिपद् પ્રે० આપવું, બક્ષવું.

प्रतिमा સ્ત્રી० ગત રાજાની આબેહૂબ મૂર્ત્તિ.

प्रतिव्यूह् ૧. પરસ્મૈ. સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું.

प्रतिहार પું० બારણું, દ્વાર, દેઢી

प्रयोजन ન० ઉપયોગ.

प्रश्च्योतिन् વિ० ટપકતું, ગળતું

प्रियाख्यानक ન० વધામણી.

बल ન० જોરાવરી, બલજોરી.

भद्रासन ન० તખ્ત, સિંહાસન.

भव પું० સુખ.

भवतु અવ્ય. (૧) અસ્તુ, ભલે; (૨) બસ કરો, બસ.

भाव પું० પ્રીતિ.

मन्यु पुं० (૧) શોક; (૨) ક્રોધ.

मातृगोत्र न० માના નામ ઉપરથી પાડેલું નામ

मार्गात् અવ્ય. વચ્ચેથી, અધવચથી.

मुखराग पुं० મ્હોનો વર્ણ.

मोक्षित वि० મુક્ત કરાયલું, છોડાવાયલું.

यान पुं०न० માર્ગ.

युगक्षय पुं० અવાંતર પ્રલય, પ્રલય.

राज्यफल न० રાજ્યની ઊપજ, ભંડાર, ખજાનો.

राहुदोष पुं० ગ્રહણ.

रोदितव्य काल રડારોળનો વખત.

लब्धप्रिय वि० જેનું પ્રિય કરાયું છે એવું.

वध पुं० વણસાડવું તે, નાશ.

वनौकस् पुं० વાનર.

वर्ण पुं० પ્રશંસા, વખાણ.

वसन न० રહેવું તે, વાસ.

वा અવ્ય. ઇત્યાદિ.

वार्षल वि० શૂદ્રની રીતનું.

वालखिल्य पुं० वृहत् पराशरसंहितामां વાનપ્રસ્થના ચાર પ્રકાર ગણાવ્યા છે, તે પૈકી એક. એ ચારનાં નામ वानप्रस्थ, उदुंबर, वालखिल्य અને वनेवासिन्.

विपुष्प् ४ પરસ્મૈ. ફૂલ રહિત બનવું.

विपुष्पित वि० ફૂલરહિત બનાવાયલું, જેનાં ફૂલ ચૂંટાયાં છે એવું.

विमर्द पुं० યુદ્ધ, સંગ્રામ.

विमर्श पुं० વિચારણા, તપાસ.

विलय पुं० નાશ.

विशिष्टि स्त्री० વિશિષ્ટતા, ખાસ અધિકાર.

विशेषार्थ पुं० વિશેષભૂત પદાર્થ, ખાસ ચીજ.

विशेषित वि० અસાધારણ લક્ષણવાળું, ભવ્ય.
वैखानस પું૦ જુઓ वालखिल्य.
शताकीर्ण ન૦ સેંકડોની ભીડ.
शल्क ન૦ ઝાડની છાલ.
शाल्क ન૦ ઝાડની છાલનું વસ્ત્ર, વલ્કલ.
श्रद्धेय વિ૦ પ્રીતિપાત્ર, વ્હાલું.
श्रम् ४ પરસ્મૈ. શ્રમ ઉઠાવવો.
संवेधन ન૦ વીંધી નાખવું તે.
संवेशन ન૦ સૂઈ જવું તે, ઊંઘવું તે.
संदानक ન૦ દોર, તાંતણો.
समापना સ્ત્રી૦ આશીર્વાદવાળો નાટકની સમાપ્તિનો ભાગ.
समुद्रगृह ન૦ જળમંદિર; જુઓ **સ્વપ્નની સુંદરી**, પૃ. ૬૧, ટિપ્પણી ૧૨૨.
समुदाचार પું૦ (૧) આચાર; (૨) શિષ્ટ મર્યાદા; (૩) પૂજન.
सहज પું૦ ભાઈ.
सादन ન૦ ઘર.
साहस ન૦ દંડપાત્ર અપરાધ.
सिद्धि સ્ત્રી૦ (૧) તપની સમૃદ્ધિ; (૨) પરમ પદની પ્રાપ્તિ.
सुखोदर्क પું૦ સુખમય પરિણામ, શુભ પરિણામ.
सुधाकार પું૦ ધોળી ઝાડી સાફ કરનાર મજૂર.
सूर्यवत् વિ૦ સૂર્યવાળું, જ્યાં સૂર્ય ભગવાન ઊતરી આવ્યા હોય એવું.
सोपस्नेहता સ્ત્રી૦ ઘટ્ટ છાયા હોવી તે, ઘટાદારપણું.
सौभ्रात्र ન૦ ભાઈ તરીકેની લાયકી.
स्थापना સ્ત્રી૦ નાટકની પ્રસ્તાવના.
स्फुर् ६ પરસ્મૈ. ધબકવું, ધડકવું.
हव्य ન૦ ઘૃત, ઘી.

દીવાનબહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તક.

પુસ્તક	આવૃત્તિ	કિંમત
મેળની મુદ્રિકા (मुद्राराक्षस)	આ. ૬	રૂ. ૧—૮—૦
પરાક્રમની પ્રસાદી (विक्रमोर्वशीय)	આ. ૬	૧—૦—૦
વિંધ્યવનની કન્યકા (प्रियदर्शना)	આ. ૩	૦—૧૫—૦
સ્વપ્નની સુંદરી (स्वप्रवासवदत्त)	આ. ૨	૦—૧૫—૦
પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા (प्रतियौगन्धरायण)	આ. ૨	૦—૧૨—૦
પ્રતિમા (प्रतिमादशरथ)	આ. ૧	૧—૪—૦
મધ્યમ (मध्यमक)	જાડુંપટી	૦—૧૦—૦
	કાગળ	૦—૧૦—૦
ગીતગોવિંદ	આ. ૫	૨—૦—૦
લઘુગીતગોવિંદ	આ. ૧	૧—૧૨—૦
અમરૂશતક*	આ. ૪	૧—૪—૦
ભાલણકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ*	આ. ૧	૪—૦—૦
मुद्राराक्षसम् ।*	આ. ૨	૪—૦—૦

સોલ એજંટ

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

---

* સિલકમાં બહુ થોડી નકલ છે.